

M&L

GLAS IN LOOD

TECHNISCHE GEGEVENS

Formaat: 21 x 29,7 cm

Aantal pagina's: 144

Illustraties: 200 foto's,
waarvan 180 in kleur

Papier: houtvrij kunstdruk Job
glanzend 135 gr.

Afwerking: garengenaaid
gebrocheerd

Auteurs: Yvette Vanden Bemden,
Joost Caen, Warner Berckmans,
Anne Malliet, Lode Lambrechts

Eindredactie: Ann Bergmans,
Marjan Buyle, Anne Malliet

Productie en vormgeving:
Luc Tack

Uitgegeven door Bestuur
Monumenten en Landschappen

Prijs: 995,- fr.

Glas in lood met zijn spel van kleur en licht is een fascinerende kunstvorm en een te weinig bekend onderdeel van ons kunstpatrimonium.

Eeuwenlang gebruikt als versiering van kerken en kathedralen, heeft het vooral vanaf de Art Nouveau ook zijn weg naar het burgerhuis gevonden.

Vertaald naar hedendaagse vormen is het een kunst die nu nog steeds kan boeien.

Besteladres: Bestuur Monumenten en Landschappen
Pers & Voorlichting
Zandstraat 3
1000 Brussel
Tel. (02) 209 27 37 - Fax (02) 209 27 05
Rekeningnummer: 091-2206040-95

Een nieuwe
reeks!

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Bestuur Monumenten en Landschappen,
Afdeling Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Productie en promotie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.
Vormgeving: L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, H. Stynen, L. Tack,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Brecht,
Ch. Vanthillo, L. Willeman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Bestuur Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 12 jaargang Nr. 6 • november-december 1993

Afgiftekantoor : Brussel X

Inhoud

Generiek	3
Leven in de brouwerij of hoe iets ouds iets nieuws werd	6
Miek Goossens	
Van Lucca naar Brugge. Een Volto Santo in de speelmanskapel	17
Ann Bergmans	
De 'Hortus Thensis'	25
Roger Deneef & Lutgart Vrancken	
Mecenaat in de monumentenzorg, een hernieuwd gegeven	41
P. Vissers	
Het plafond van het Oosterlingenhuis te Brugge	54
Marjan Buyle	
Summary	58
M&L Binnenkrant	

Abonnementsvoorwaarden 1994

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
470-0278201-29 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1994".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

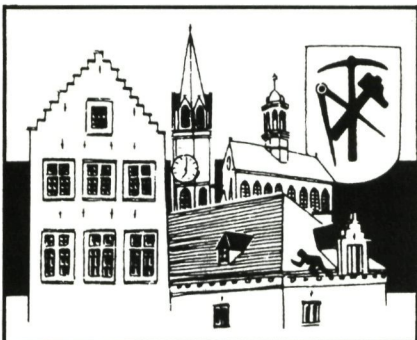
Cover:
Het stadspark
van Tienen,
herenhuis
(foto: O. Pauwels)

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

**En wat zijn uw ervaringen
met restaurateurs ?**

Solar beheerst alle verantwoorde technieken voor gevelreiniging, gevelbescherming en minerale steenrestauratie. Dit palet wordt aangevuld met kennis van vochtwering, polymeerchemische houtrestauratie en curatieve houtworm- en zwambestrijding zodat Solar complete projecten aankan. Maar restauratie is meer dan kennis en toepassing van de juiste producten en technieken. Daarom staan onze technici onder permanent toezicht en begeleiding van een kunsthistoricus en een scheikundige zodat uw restauratieproject in het juiste perspectief geplaatst wordt. Wilt u vrijblijvend meer weten over onze aanpak? Neem dan snel contact op.

Solar

Kleine Breedstraat 33, B-9100 St-Niklaas - Telefoon: 03 766 11 66 - Telefax: 03 777 35 09

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGoud

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel**.

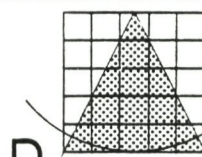
Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:
VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitibeschermering
voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
Tel. 016/23.98.25

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

GENERIEK

Brouwerij Christiaen

Bijna twee eeuwen lang wist deze organisch gegroeide dorpsbrouwerij het Westvlaamse Koekelare tegelijk aan werkgelegenheid te helpen, te lessen en te voorzien in burgemeesters. Het kan dan ook niet enkel toeval genoemd worden dat na het stilvallen van de activiteiten in 1968 en een sindsdien voortschrijdend verval, het controversieel industrieel-archeologisch relict vanaf 1984 een nieuwe bestemming tegemoet ging als gemeentelijk en cultureel polyvalent centrum. Terecht bedacht een Prijs dan ook dit eerste Vlaamse Monument.

Volto Santo

Enige verwarring tussen de gekruisigde Christus-voorstelling en de legendarische vrouw-met-de-baard is niet geheel denkbeeldig, gezien de ooit bijzonder populaire aldus getooide Heilige Wilgefortis.

De thans verdwenen muurschildering in de Brugse Speelmanskapel leverde alleszins het verrassende bewijs van een vroeg 15de-eeuwse beïnvloeding door het Italiaanse Lucca.

Voor de Zuidelijke Nederlanden een unicum.

Hortus Thensis

Met merkkelijk meer succes wist de Tiense Léon P. Ch. Van den Bossche vanaf 1883 zijn korte diplomatieke carrière te ruilen voor deze van gepassioneerd plantenverzamelaar: tot méér dan 3000 soorten in 1900, op een oppervlakte van nauwelijks 2,5 hectare, van wetenschappelijke geloofsbrieven voorzien door latere Nationale Plantentuin-directeur Emile De Wildeman. Een weelde, waarvan het Stadspark onverhoopt nog tastbare restanten blijkt te hebben bewaard.

Persbrocaat

Van het 15de-eeuwse Brugse Oosterlingenhuis, pleisterplaats van Duitse Hanze-kooplui, bleven ingevolge brand en ingrijpende verbouwingen, slechts spaarzame fragmenten intact.

Onlangs bij renovatiewerken vrijgelegde kinderbalken brachten alvast een zeldzaam overblijfsel aan het licht van persbrocaat, een uiterst fragiele decoratietechniek... met een geëigende conserverende behandeling.

Sponsoring

Van bij haar oprichting in 1984 ijverde de Stichting Monumenten- en Landschapszorg onverdroten voor een meer tastbare financiële inzet van de zakenwereld bij de behartiging van het cultureel erfgoed.

Welke zijn nu de reeds bereikte resultaten en in welke mate varen alle betrokken partijen wel bij deze transactie?

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is naast luchtvervuiling één van de belangrijkste oorzaken van beschadigingen aan gebouwen en monumenten. Aggressieve chemische verbindingen in de uitwerpselen dringen diep door in de bouwmaterialen en tasten deze onomkeerbaar aan. Dit geeft aanleiding tot regelmatige schoonmaakbeurten en dure restauraties. Maar er is meer! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, e.a. ...

Nu is er echter Birdex®, een diervriendelijk afschrikingsmiddel dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten? Neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. INTERNATIONAL n.v., Beekstraat 75
B - 9120 Vrasene, tel.: 03/776 84 39 fax.: 03/766 42 65

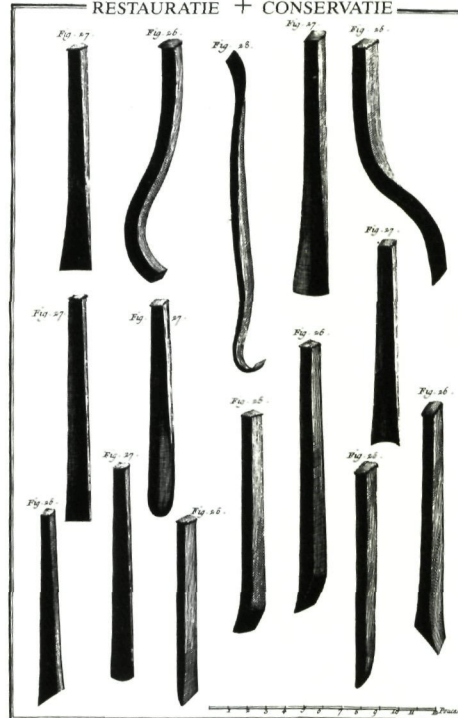

NIET TE VERGETEN!

**Hernieuw vóór het
einde van het jaar
uw jaarabonnement
op M&L voor 1994.**

**Slechts 1.150 fr., over te schrijven
op rek. nr. 470-0278201-29
van Monumenten & Landschappen,
Zandstraat 3, 1000 Brussel**

SUPPORT - SURFACE
RESTAURATIE + CONSERVATIE

*Materiaal - Wetenschappelijk Onderzoek
Muurschildering - Stuc - Sculptuur - Polychromie*

Maatsch. zetel: Bennesteeg 3, 9000 Gent (09) 223 87 03
Bedrijfszetel: Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen (03) 248 12 97

**Uw gebouw is geen
duiventoilet.**

Lijkt uw gebouw stilaan op een duiventoilet?

Vervuilen en ontsieren uitwerpselen van duiven uw huis? Een doeltreffend middel als Depigeonal biedt de perfecte oplossing.

Depigeonal weert voorgoed duiven van uw gebouwen.

Depigeonal wordt aangebracht op de rust- en landingsplaatsen van de duiven, zodat neerstrijken onmogelijk wordt.

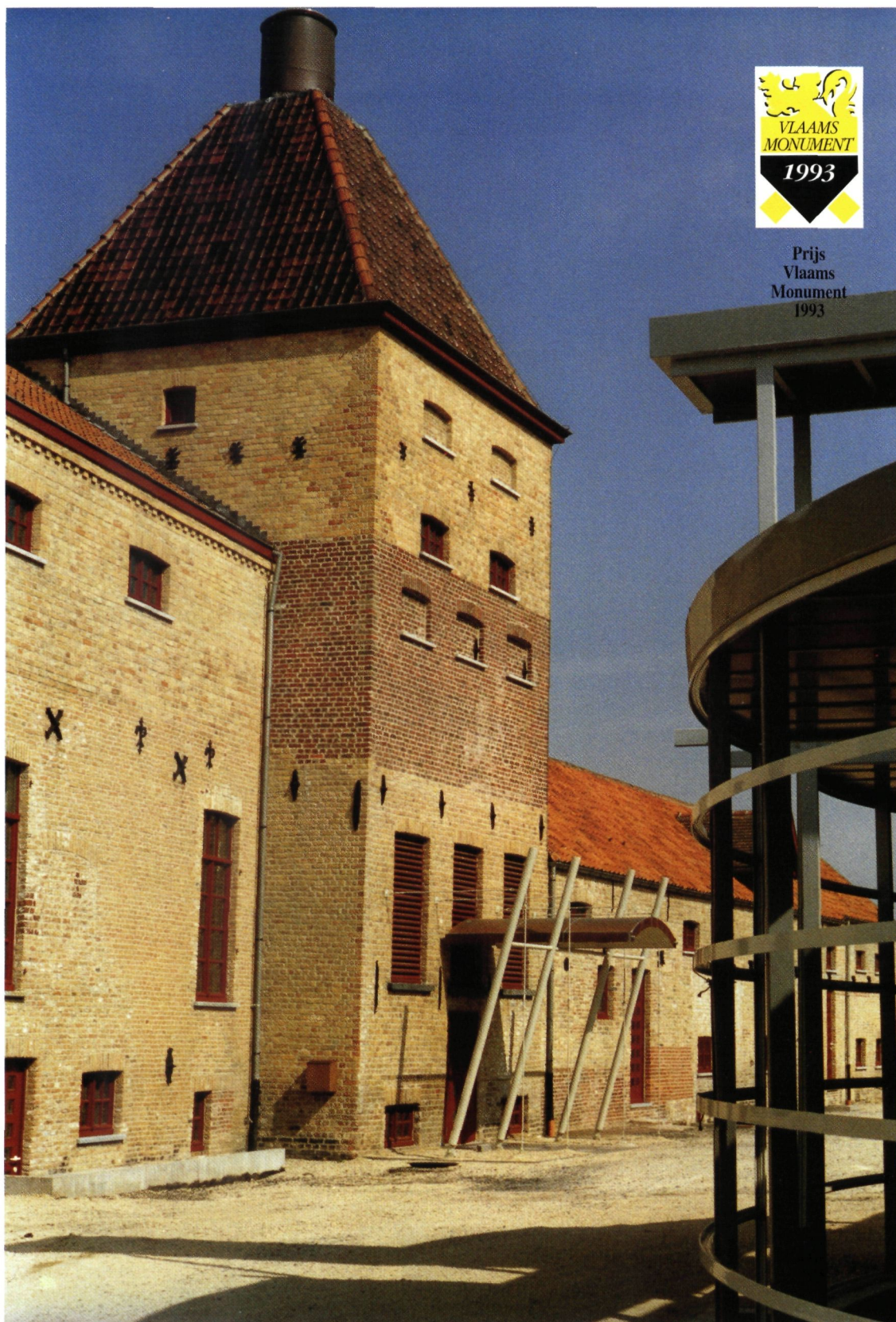
Depigeonal is bovendien makkelijk aan te brengen, onverslijtbaar, onzichtbaar, en laat de duiven ongedeerd.

Depigeonal is de perfecte oplossing tegen duivenschade. Vraag meer informatie bij:

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33,
B-9100 St-Niklaas.
Of bel 03/776 91 62

Prijs
Vlaams
Monument
1993

*Restauratie en renovatie van Brouwerij-Mouterij "Christiaen" te Koekelare
tot Gemeentelijke Bibliotheek en Cultureel Centrum.*

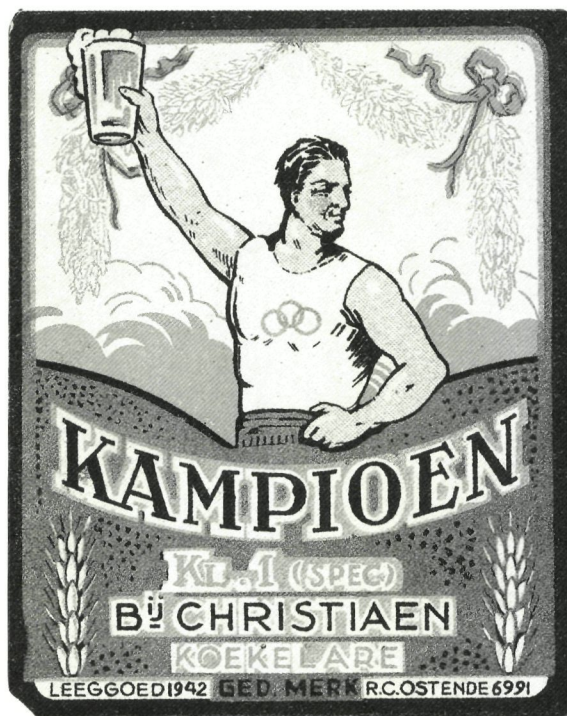

Aannemersbedrijf
N.V. WOUDENBERG

Graaf Pierre de Brieylaan 21, 8200 Brugge - Tel. (050) 38 08 38 - Fax (050) 38 81 79

LEVEN IN DE BROUWERIJ OF HOE IETS OUDS IETS NIEUWS WERD

MIEK GOOSSENS

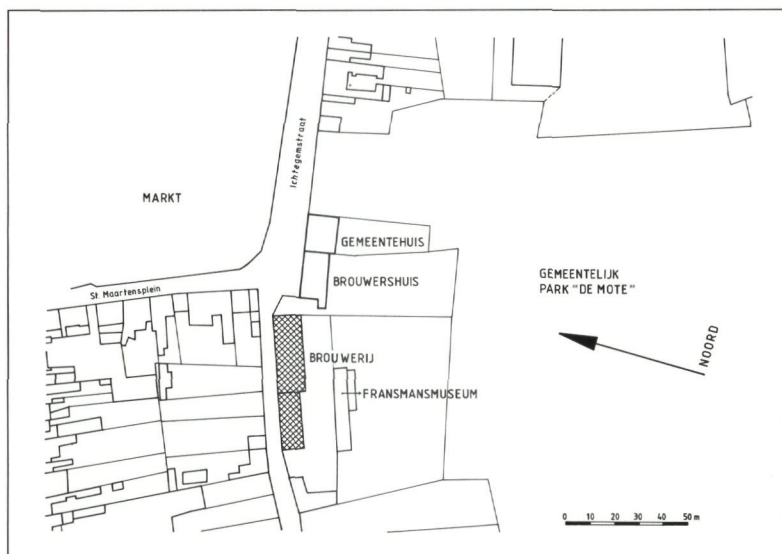

De Brouwerij Christiaen in het West-vlaamse Koekelare kreeg op 12 september jongstleden van Vlaams Minister Johan Sauwens de Prijs voor het Vlaamse Monument 1993. Hierdoor werd het verkozen tot het monument van de jongste Open Monumentendag. De nieuw ingebrachte socio-culturele functie werd gezien als een voorbeeld van een geslaagde herbestemming van een industrieel-archeologisch gebouw. Deze prijs betekende een passende hulde aan de inspanningen van een plaatselijk bestuur, voor wie de renovatie van dit gebouw geen daad van nostalgie was, doch eerder een perspectieven-openend avontuur.

OVER BROUWERS EN BURGEMEESTERS

Brouwerij - en tevens mouterij - Christiaen vormt een langgerekt gebouwencomplex dat gelegen is in het centrum van de gemeente Koekelare. Een korte zijde van het gebouw, laten wij het de 'voorgevel' noemen, is naar de Markt gericht, zoals de beide woonhuizen van de vroegere brouwers, die haaks op de bedrijfsgebouwen staan. Eén van de lange zijden van de brouwerij paalt volledig aan de straat en vormt er de rooilijn van; zij wordt dan ook de Brouwerijstraat genoemd. De andere lange zijde keert zich naar een verharde binnenkoer, waar zich aan de overzijde de voormalige paardestallen van het brouwersbedrijf bevinden. Achter dit woon- en bedrijfsgeheel ligt een grote tuin, die aansluit op het gemeentelijk park De Mote, een ware 'groene long' van de gemeente.

Brouwerij/mouterij Christiaen klimt in oorsprong op tot in de 18de eeuw. Het oudste beeld ervan geeft een schilderij uit 1790. De gebouwen werden in de loop van de geschiedenis meermaals uitgebreid en

Situatieschets

aangepast, zodat het huidige uitzicht van deze typische dorpsbrouwerij grotendeels dateert uit de 19de eeuw. Eén van de meest recente wijzigingen welke het brouwerij-volume onderging, situeerde zich aan de kant van de Markt, waar een oorspronkelijke topgevel werd verbouwd tot platdak, in functie van de "lage gistingmethode". Deze verbouwing is zeker 20ste-eeuws, en werd bij de huidige restauratie weggewerkt, aangezien het hier niet om een fundamenteel onderdeel van de oorspronkelijke werking ging.

Het gebouw vormt een opeenvolging van bakstenen volumes onder zadeldaken van verschillende hoogte, beheerst door een vierkante toren - de mouttoren, waarin het graan werd gedroogd - en met op het einde een hoge ronde fabrieksschouw. Alles samen

Brouwerij
Christiaan te
Koekelare.

►
Toestand in 1981
(foto B.M.L.)

▼
Toestand rond de
eeuwwisseling
(foto B.M.L.)

een interessant spel van volumes dat het dorpsbeeld in zeer sterke mate bepaalt.

De brouwerij zorgde indertijd voor de meeste werkgelegenheid in de gemeente: op een foto uit 1902 tellen wij 15 personeelsleden. Daarenboven beschikte zij, alleen reeds in Koekelare, over een 30-tal eigen of "verplichte" herbergen. De eigenaars droegen bijgevolg nogal eens de burgermeestersjerp in Koekelare. Vermelden wij onder haar bieren de *Export*, haar zwaardere, bleek *Kampioen*, en haar *Christa Pils*; onder haar bruine bieren de *Patron* en het zwaardere *Chrisfort*.

De laatste eigenaar, André Christiaan (†1981) stopte in 1968 met brouwen en werd vanaf toen bierhandelaar zonder meer. De brouwerij-inboedel werd vrijwel volledig verkocht; de gebouwen raakten langzaam in verval.

In 1975 werd één van de woonhuizen Christiaan in gebruik genomen als gemeentehuis. De tuin achter de brouwerij, werd eveneens door de gemeente aangekocht en ingericht als gemeentelijk park. De toekomst van de brouwerij zelf bleef echter onzeker en werd bron van hevige discussies.

BROUWERIJ VERSUS BROUWERIJSTRAAT

Naarmate het verval voortschreed, werden de gebouwen meer en meer een steen des aanstoots. In de periode rond 1980 vormde de brouwerij voor velen een storende factor in de dorpskom, 'koterij' die diende opgeruimd te worden om plaats te maken voor nieuwbouw. Vooral de verkeersonveiligheid van de smalle Brouwerijstraat werd aangevoerd door de tegenstanders van het behoud.

Nieuwbouw zou dus gecombineerd moeten worden met een verruimende straatverbreding. Een Bijzonder Plan van Aanleg uit 1968 maakte afbraak van de brouwerij overigens in principe mogelijk.

Voorstanders van het behoud wezen op de strategische ligging binnen de dorpskom, het zichtbepalend en interessant volumespel, het industrieel-archeologisch belang, de verwevenheid met de dorpsgeschiedenis en de unieke capaciteiten voor omvorming naar andere functies gelet op het boeiend spel van de grote ongecompliceerde ruimten.

De grote architecturale kwaliteiten van dit gebouw werden echter niet algemeen erkend. De tegenstand tegen de bescherming van de brouwerij - op dat moment nog steeds in privé-bezit - was in de gemeente zo sterk, dat in 1981 een bescherming als "*dorpsgezicht*" van de brouwerij met haar omgeving het uiterst haalbare bleek. De sloping kon hiermede worden verhinderd, doch een oplossing was er nog niet. Enkele Koekelaarse culturele actiegroepen bleven echter actief.

In 1984 werd de brouwerij eindelijk door de gemeente aangekocht met de bedoeling er een bibliotheek en cultureel centrum in onder te brengen. Eenmaal deze bestemming bekend, bleef de verdiende status van beschermd monument dan ook niet uit: brouwerij Christiaen werd als monument beschermd in 1985.

De binnenkoer,
met rechts het
Fransmansmuseum
na restauratie/
renovatie
(foto O. Pauwels)

De besprekingen omtrent de renovatie konden concreet worden. In 1987 keurde het gemeentebestuur het ontwerp van restauratie goed. Op 12 juni 1992 werd het vernieuwde gebouw plechtig in gebruik genomen. Voor Koekelare was althans dit avontuur tot een succesvol eind gebracht.

EEN BROUWERIJ MOET MEN RUIKEN

In één van de verslagen van de besprekingen kan men lezen dat als uitgangspunt voor de restauratie gold dat men de brouwerij na de verbouwing "*nog steeds moet kunnen ruiken*". Hiermee werd bedoeld dat het gebouw, ondanks de inbreng van nieuwe en vreemde functies, zijn eigenheid diende te behouden. Geen gemakkelijke taak voor de ontwerpers, wanneer men beseft dat de randvoorwaarden van drie subsidiërende besturen (Bibliotheekwezen, Culturele Centra en Monumentenzorg) dienden te worden nageleefd en verzoend.

Er werd gestreefd naar een respecteren van de geest van dit industriële gebouw. Zodoende werd de aanwezigheid van restanten van het vroegere bedrijf geenszins als balast ervaren; zij werden met grote vanzelfsprekendheid geïntegreerd in de nieuwe functies.

De globale ruimte- en niveau-indeling bleef behouden en werd als basis gebruikt voor de aanpassing naar de huidige functies. Het centraal gelegen torenvolume leende zich uitstekend voor de verticale circulatie tussen de diverse niveaus. Bijgevolg werd ook hier de inkom gesitueerd.

Het torengedeelte met zijn vroegere droogruimtes werd maximaal in zijn oorspronkelijke toestand hersteld. Wegens de moeilijke toegankelijkheid werden die ingericht als occasionele tentoonstellingsruimten. Zij hebben, met hun metalen rooster-vloeren, een zeer aparte belevingswaarde.

Het rechtse gedeelte bestond hoofdzakelijk uit grote doch lage ruimten die dienden voor stockage (graanopslag, mouterij). Bij wijze van verwijzing naar deze vroegere functies, werd hier de bibliotheek ingebracht: stapeling van boeken, rust. Optimalisatie in gebruik gebeurde door inbreng van passende lichtinval via grote noord-gerichte glaspartijen, en door onderbrekingen en overbruggingen van de diverse niveaus. Het resultaat is een uiterst boeiende ruimtewerking met een originele belevingswaarde. Eén der lage kelderruimten werd ingericht als brouwerijmuseum waar aan de hand van didactisch materiaal het oude brouwprocédé wordt verduidelijkt.

De gevels aan de
markt in de
Brouwerijstraat na
restauratie/
renovatie
(foto O. Pauwels)

De binnenkoer,
met links het
Fransmansmuseum
(foto O. Pauwels)

WERKING VAN DE BROUWERIJ-MOUTERIJ CHRISTIAEN

Het graan werd binnengebracht langs de binnenkoer op de graanzolders (O en M).

De vermouting gebeurde op de moutvloeren (G en F). De mout werd gezeefd en gemalen (N) en via de vrachtlift op de droogvloeren (X en Y) in de toren gebracht.

Vanuit de stookplaats en via een verdeelschouw (N) werd de warmte door de droogvloeren gestuurd, teneinde het groenmout te eesten.

Verdere behandeling van de mout (zeven, vermalen,...) gebeurde in de moutstapelplaats (V). De indeling van de lokalen U, V en Q wijst erop dat in de brouwerij Christiaen ook mout voor andere brouwerijen werd gemaakt. In de Brouwerijstraat merken we nog een luik met katrol voor het laden van vrachtwagens met mout voor diverse brouwerijen.

Het brouwproces speelde zich voornamelijk af, in het rechtse gedeelte naast de ast-toren.

De roerkuip stond opgesteld in lokaal R en stond in verbinding met de daarnaast gelegen brouwketels in het ketelhuis (S). Geschilderde aanduidingen op de muren wijzen nog op de omvang van de diverse ketels.

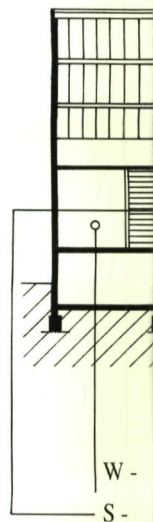
Na het koken werd het kokende bier overgepompt naar de koelbak (een koperen bak met grote oppervlakte op een houten rooster) boven de inkom van de ast (P). Via de guilbak werd het bier op vaten getrokken en kon het vergistingsproces beginnen.

De vergisting gebeurde voornamelijk volgens de hoge gistingmethode. Daartoe werden de vaten opgeslagen in de kelders onder de moutvloeren B en E.

De verbouwingssporen langs de kant Markt-Gemeentehuis, wijzen erop dat ook de lage-gistingmethode werd beproefd (frigo-ruimte). Doch in Koekelare werd voornamelijk het eerst beschreven systeem van hoge-gisting gehanteerd.

Bron: Callens en Van Biervliet, restauratiedossier, bouwprogramma

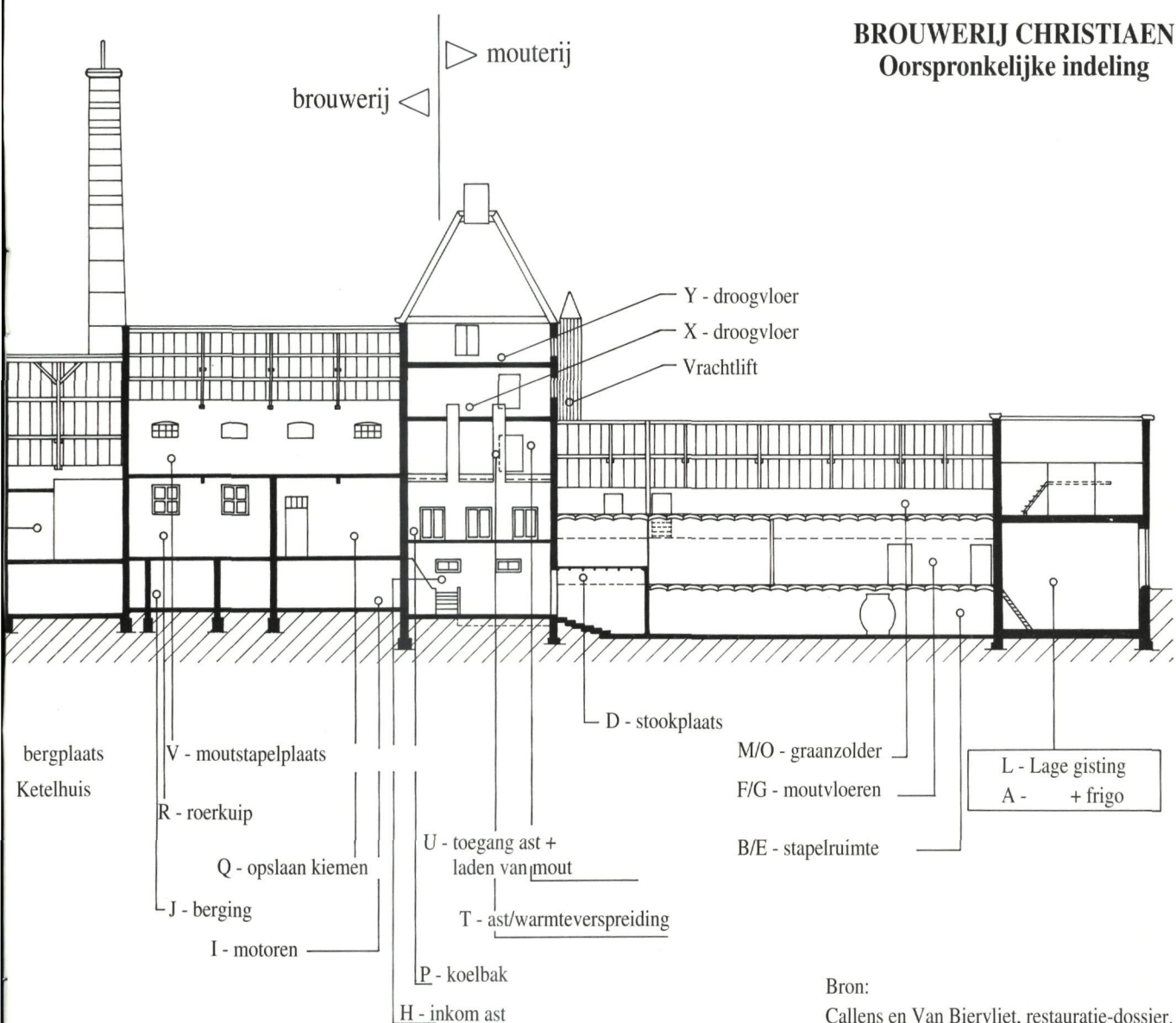
**Brouwerij Christiaen,
oorspronkelijke indeling.**

In het linkse gedeelte werd eertijds het bier gebrouwen. De grote ruimten werden hier ingericht tot "cultureel levendige lokalen": raadszaal, les- en vergaderlokalen. De bakstenen ketelmassieven met hun bijzondere vormgeving, werden volledig gerestaureerd, dit is herbouwd, gelet op hun grote graad van bouwvalligheid en vormen thans een aantrekkelijk verbindingselement tussen de grote zalen en het café-restaurant. Het laagste niveau in het linkergedeelte bevat het sanitair en de technieken; met dit laatste wordt

verwezen naar de vroegere opstelling van motoren op deze plaats.

Aan de buitenzijde veranderde er vrijwel niets aan het volumespel en de gevelindeling, met uitzondering van de reconstructie van een puntgevel aan de Marktzijde in vervanging van een gedeelte onder plat dak, en de aanbouw van een glazen liftkoker tegen de mouttoren. In deze toren wordt licht ingebracht via de vroegere tochtregelaar, waarin een bolvormige koepel werd geplaatst.

Aan het eind van het gebouw kwam een afsluitende nieuwbouw met restaurantfunctie. Deze uitbreiding werd, in contrast met het baksteenmetselwerk van het bestaande volume, uitgevoerd in grijze betonblokken en glasbouwstenen. De hoofdingang aan de binnenkoer werd geaccentueerd door een lichte luitelconstructie, waarbij verwezen wordt naar de hopenpeteelt. Andere toegangen tot diverse gelijkvloerse niveaus, onder andere de hellingen voor gehandicapten, werden zo sober mogelijk aangebracht. Vanzelfsprekend werd het gebouw afgewerkt

volgens de huidige technische behoeften: daken en tussenvloeren werden geïsoleerd, de kelder verdicht en de ramen werden voorzien van dubbele beglazing. Dit belet niet dat op vele plaatsen de oude waardevolle bevloering behouden bleef. Elders werd zij uitgevoerd in grijze polyurethaan.

EEN MUSEUM VOOR DE "FRANSMANS"

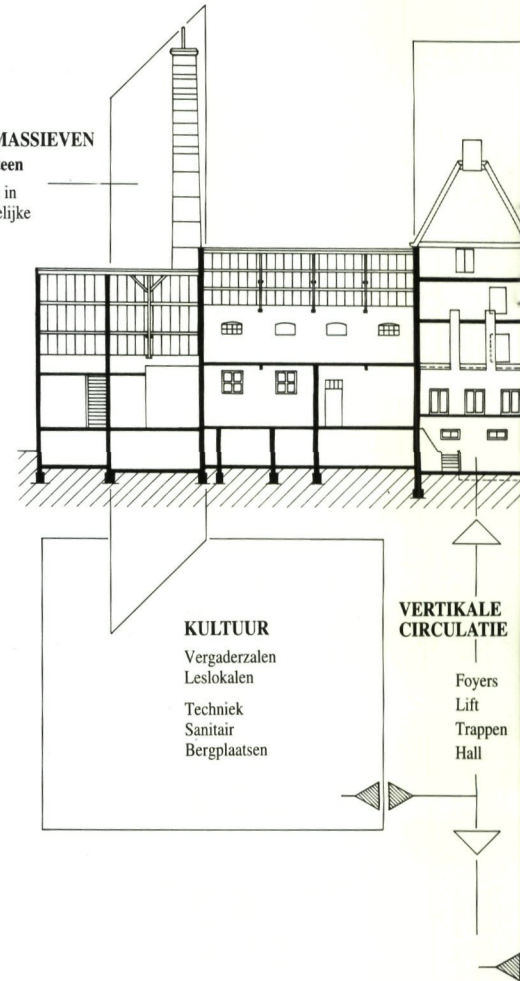
In 1989 reeds werd het initiatief uitgebreid met de verbouwing van de voormalige paardestallen van de

Brouwerij Christiaan. Nieuwe functies.

KETELMASSIEVEN

+ schoorsteen
te bewaren in
oorspronkelijke
toestand

Bron:

Callens en Van Biervliet, restauratie-dossier.

1	3
2	4

1. In de inkom, gesitueerd in de voorkelder, functioneert een klaterende gielbak waarin destijds de wort werd gekoeld
2. De bibliotheek in de voormalige moutzolders. De verschillende niveaus werden met metalen passerellen en trappen met elkander verbonden; door middel van vides worden de ruimten boeiender; de verlichting geschiedt via grote glasstroken in de bedaking
3. In de vroegere brouwzaal vormt de ronde vergadertafel een allusie op de vroegere roerkuip. De opschriften op de muren bleven behouden als historische evidenties
4. In de mouttoren bleef het verwarmingsmechanisme, evenals de typische 'open' bevoering, bestaan zoals voorheen (foto's O. Pauwels)

DROOGRUITEN - TOREN

in oorspronkelijke toestand
te bewaren

te bewaren in oorspronk.
toestand

BROUWERIJMUSEUM

BIBLIOTHEEK

Volwassenen
Jeugdafdeling
Leeszaal
Personeelsruimte
Bergplaats

Vergaderruimten
Expressielokaal
Kultuurfunktionaris

5

5. Verschillende onderdelen verwijzen naar de vroegere bedrijvigheid en werden verwerkt als ruimtestructuur

6

6. Toegang tot, en interieur van de mouttoren. Gelet op de beperkte toegankelijkheid werd hier een kleine tentoonstelling uitgebouwd met werk van Käthe Kollwitz; of hoe men een functie aanpast aan de capaciteit en niet omgekeerd (foto's O. Pauwels)

WERKING VAN EEN BROUWERIJ

De grondstoffen

Van gerst wordt mout gemaakt. De mout wordt gedroogd en gekookt in heet water; hop wordt eraan toegevoegd voor het aroma en de conservering en gist voor de vergisting of fermentatie. In meer technische termen: het zetmeel in de gerst wordt door enzymen omgezet in suikers.

De vermouting

Allereerst wordt de brouwergerst gedroogd en gereinigd. Vóór het mouten zijn gerstekorrels zo hard als steen; gemoute gerst is een stevige koek en heeft een aangename broodachtige geur. Het doel van het mouten is het oplosbaar maken van het zetmeel in de gerstekorrels.

De gerstekorrels laat men voorzichtig ontkiemen door ze eerst te weken in water. Bij het traditionele mouten wordt gedurende een periode, die een week tot tien dagen kan duren, een dikke laag van het graan uitgespreid op een vloer. De mouter hoort daarbij op blote voeten te lopen om de korrels, die anders zouden beschimmelen, niet te beschadigen. Tegenwoordig vindt het hele proces meestal plaats in draaiende kiemtrommels, wat veel sneller gaat.

Na voldoende vermouting wordt de zogenaamde groenmout gedroogd of geëst. Hoe hoger de temperatuur, hoe donkerder de mout; dit bepaalt mede de kleur van het bier. Voor donker bier wordt de mout geroosterd of gebrand.

De mout wordt nu gezeefd en vermalen, een proces dat men schroten noemt, voordat het brouwen begint. Als er nog andere granen toegevoegd worden, maakt men deze oplosbaar door ze te koken; ze worden niet gemout.

Het brouwen

In het eerste stadium brengt men de mout en andere toevoegingen in een roer- of beslagkuip. Daar wordt het vermengd met water tot een dik vloeibaar beslag. De bedoeling hiervan is het onttrekken van de waardevolle bestanddelen aan de mout. Het zetmeel versuikert daarbij grotendeels.

De roerkuip kan een bodem met rooster hebben, waardoor de vloeistof afgezogen wordt, terwijl het afgewerkte graan, de bostel, achterblijft. Deze wordt verkocht als hoogwaardig veevoeder. Ook kan het beslag gefilterd worden in een apart vat, de klaringskuip.

Uit de nu heldere vloeistof, die als het wort bekend staat, brouwt men het bier. Het wort gaat in een brouwketel en wordt daar verhit tot kooktemperatuur.

Afhankelijk van het type bier dat men wil brouwen, wordt het wort minstens 1 uur en soms wel 2,5 uur gekookt.

De warmte wordt meestal toegevoegd in de vorm van stoom of water onder druk in de dubbele wand van de brouwketel, hoewel sommige brouwers nu nog steeds de voorkeur geven aan direct vuur. Deze hoeveelheid toegevoegde warmte is van groot belang, want het kookproces brengt grote veranderingen teweeg in de aard van het wort. Dit is de kern van het brouwproces.

Wat uit de wortketel komt is steriel. Van oudsher zijn de brouwketels uit koper, omdat dit de warmte goed geleidt en minder gevoelig is voor ketelsteen. Bepaalde brouwers menen dat koper ook de smaak ten goede komt. Ook gebruikt men wel roestvrij staal, omdat dit gemakkelijk is te reinigen. Bij andere constructies vindt men soms beide metalen.

Na het brouwen worden de afgewerkte hop en andere vaste bestanddelen verwijderd, volgens één van de verschillende systemen die daarvoor bestaan. De gehopte wort wordt dan afgekoeld voordat hij naar de gistingstekels gepompt wordt.

De vergisting

Bierstijlen kunnen onderverdeeld worden in twee grote groepen - de hoge gisting, de lage gisting - afhankelijk van de gistingmethode die gebruikt wordt.

De grote scheidslijn is historisch en geografisch te verklaren. Eeuwenlang kenden brouwers alleen maar de soort gist die tijdens de fermentatie naar de oppervlakte rijst. Het gedrag van de gist aanvaarde men, zonder eigenlijk goed te begrijpen wat er gebeurde. Gist was grillig en de werking niet altijd voorspelbaar. Soms ontwikkelde het bier zich niet zoals men wilde; het werd bitter, zuur of slijmerig. De beste brouwers wisten dergelijke ongelukken vaak intuïtief te voorkomen, maar vooral in warme zomers werd het bier gauw zuur.

Voorals in Duitsland, België en Groot-Brittannië werden tal van hooggegist bieren bereid. En niet alleen beroemde specialiteiten, ook bieren van alledag worden met het proces van hoge gisting of bovengisting gefermenteerd.

De hoofdgisting van de bieren vindt plaats bij hogere temperaturen (15-20° C), van oudsher ongeveer een week lang. De rijpingsperiode bij de brouwerij duurt maar een paar dagen en zeker geen maanden. De rijping geschiedt rustig in een vat, dat dan ook bij transport en opslag in het café met zorg omringd moet worden. Pas als het gerijpt is en op zijn hoogtepunt is, moet het vat worden aangeslagen. Om de

narijping te bevorderen doet men er, in plaats van jong bier wat suiker bij.

De gistcellen die nog in het jonge bier aanwezig zijn, zetten de suiker om in alcohol en produceren wat natuurlijk koolzuur in het gesloten vat. Soms wordt het zoete van de suiker tegengegaan door het zogenaamde droog-hopen. Dit betekent dat men in het vat een handvol hop doet.

De meeste hooggegistte bieren worden niet gefilterd en daar bestaan goede redenen voor. Met opzet wordt het uit de brouwerij verzonden in 'onvoltooide toestand', zodat de nagisting doorgaat in de kelder van het café. Daar moet het minstens 48 uur blijven staan, voordat het getapt mag worden, maar dan moet het ook binnen 2 dagen op zijn. Zolang het vat niet aangeslagen wordt, kan het een maand goed blijven.

Op zeker ogenblik ontdekte men dat bier, dat op lagere temperaturen werd bewaard, niet zuur werd. Dit kon men doen waar grotten waren en vooral ook als er natuurlijk ijs beschikbaar was. Als men vaten gistend bier met voldoende ijs koelde, zag men ook de gist geleidelijk naar de bodem zakken. Het bier was daardoor veel helderder en hoefde niet afgeschuimd te worden, voordat het verkocht werd. Deze techniek van lage gisting schijnt in 1420 voor het eerst genoemd te worden in de notulen van het stadsbestuur van München.

Pas toen in de loop van de 19de eeuw de mechanische koeling ontwikkeld werd, kon de lage gisting een algemeen ge-

bruikelijke methode worden. De brouwers van de laaggegistte bieren haalden een veel sneller en groter succes dan vroeger mogelijk zou zijn geweest. De helderheid van het zo geproduceerde bier en de opvallende gouden kleur werden belangrijke factoren bij de verkoop.

Bier dat op deze manier gemaakt wordt, begint zijn gisting bij een temperatuur van ongeveer 5° C, die stijgt tot rond de 9° C en dan terugkeert naar 5° C. De hoofdgisting kan één en zelfs twee weken duren. Dan komt de kritieke fase van het nagisten of rijpen, dat men soms ook wel gewoon lageren noemt. Grotten en ijsblokken zijn praktisch verdwenen; thans ziet men gekoelde kelders en tanks.

Bron: Callens en Van Biervliet, restauratiedossier, bouwprogramma.

ENKELE TERMEN VERKLAARD

wort : aftreksel van mout, gezoet en gehopt beslag dat gereed is voor de gisting ter bereiding van bier

mout : koren, in het bijzonder gerst, dat men eerst heeft geweekt en vervolgens in een kelder heeft laten kiemen, en dat dan, gedroogd, dient om er bier van te brouwen

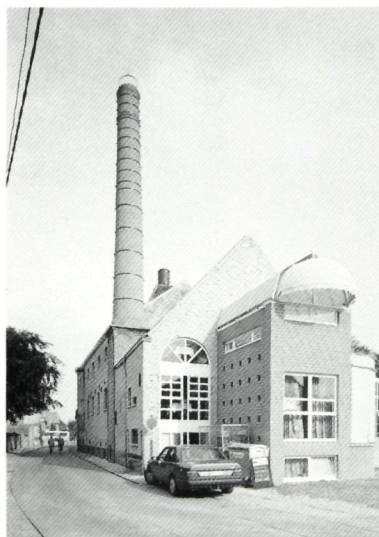
moutbak : bak waarin het graan in de mouterij geweekt wordt

mouttoren, mouteest of ast : droogoven, eest waarop men de mout na de ontkieming laat drogen

gielbak of serpent : bak waarin de wort wordt gekoeld

▼
Een eigentijdse beëindiging van het oude volume in herkenbare materialen: beton, glas en aluminium

►
De vormgeving van de toegevoegde luifel over de toegang tot het cultureel centrum in de voormalige mouttoren, verwijst duidelijk naar de hoppeteelt (foto O. Pauwels)

brouwerij tot Fransmansmuseum. Hier wordt een evocatie gegeven van en hulde gebracht aan de seizoenarbeiders die jaarlijks vanuit de gemeente naar Frankrijk trokken om er te werken in de bieten-oogst. Een volgende fase voorziet nog in de bouw van een overdekte markt...

Koekelare kreeg zodanig de smaak van het bouwen te pakken dat in diezelfde tijdsspanne ook nog een opgemerkte nieuwbouw verscheen op de Markt, namelijk het ambitieuze woon- en winkelcentrum *De Platse*. Maar dit is een ander verhaal.

Met dit alles heeft het gemeentebestuur van Koekelare, met secretaris Goethals als grote mentor, blijk gegeven van een doorgedreven zorg voor de

De voormalige moutzolder, thans polyvalente zaal met 80 zitplaatsen en podium (foto O. Pauwels)

De bakstenen ketelmassieven werden wegens bouwvalligheid vrijwel volledig hermitseld. Zij vormen het verbindingslement tussen de grote zalen en de nieuwbouw. (foto O. Pauwels)

kwaliteit van de bebouwde omgeving en voor het industrieel erfgoed in het bijzonder.

Monumentenzorg heeft in deze kleine gemeente ongetwijfeld gefungeerd als bewustmakingsproces, en heeft er doen nadenken over het belang van de bebouwde omgeving.

Met de renovatie van de brouwerij is alvast bewezen dat de aanvankelijke vrees als zouden "eigentijdse ideeën geen kans maken in een beschermde zone" ongegrond was. Oud en nieuw zijn hier in een

perfecte symbiose bijeengebracht. Bij de herfunctieering vormde het oude gebouw als dusdanig het uitgangspunt dat alle respect verdiende. De nieuwe functies werden aan- en ingepast in een bestaand gegeven en niet omgekeerd. Van dit gebouw hoefde men niet iets te maken, vermits alles er al was. Het diende enkel passend te worden gebruikt. En dat is de sleutel voor het welslagen van dit project.

NAMEN EN CIJFERS

Opdrachtgever : College van Burgemeester en Schepenen van Koekelare

Architecten : Guido Callens, Meulebeke en Erik van Biervliet, Brugge

Technieken : Raymond Boydens, Brugge

Uitvoering : N.V. Woudenberg, Brugge

Kostprijs in afgeronde cijfers :

68 miljoen waarvan	
Vlaams Gewest	36 miljoen
Provincie West-Vlaanderen	4,5 miljoen
Koning Boudewijnstichting	2 miljoen
Gemeente	25,5 miljoen

Het aandeel van het Vlaams Gewest werd verdeeld onder:

Monumentenzorg	9 miljoen
Bibliotheekwezen	7,2 miljoen
Culturele Centra	19,8 miljoen

Architect Fransmansmuseum : Benny Govaert, Brugge

BIBLIOGRAFIE

- Brouwerij Christiaen en omgeving te Koekelare, in *A plus*, september-oktober 1981, p. 6-7
- Brouwerij werd polyvalent centrum, in *De Standaard*, 13 september 1993, p. 6
- Van Brouwerij Christiaen en omgeving tot Cultureel en Ontmoetingscentrum. Verantwoording bij de aanvraag voor prijs van het Monument voor 1993.
- Seys R., *Brouwerij Christiaen. Historiek. En als literair patroon*. Onuitgegeven getypte tekst
- Callens G. en Van Biervliet E., Verantwoordingsnota en bouwprogramma zoals gevoegd bij het ontwerp tot restauratie/renovatie van de Brouwerij Christiaen.

Miek Goossens is kunsthistorica en inspecteur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen

VAN LUCCA NAAR BRUGGE EEN VOLTO SANTO IN DE SPEELMANSKAPEL

ANN BERGMANS

De Speelmans-
kapel te Brugge
(foto O. Pauwels)

Nadat de gilde der speellieden in 1795 te Brugge was opgeheven, werd haar kapel op 10 september 1798 verkocht. In de 19de eeuw was hier de houtzagerij Van Acker gevestigd. Onder een laag witsel werden rond het midden van de eeuw op de blinde noordermuur sporen zichtbaar van een muur-

schildering. "Allengerderhans was men alzo geware geworden, dat er schoone kleuren en lijk een schilderij daarachter zaten, wat bij zijn volk het gedacht had doen ontstaan, die schildering heelegansch van al het witsel te ontdoen. Daarmee was 't uitgekomen hoe ze was" (1).

De Volto Santo in
de Speelmans-
kapel, zoals
gepubliceerd door
J. Gailliard in 1854

Hoe ze was, of wat de schildering eigenlijk voorstelde, daar zijn de vroegere onderzoekers het nochtans niet over eens geraakt. *Santa Valba* werd de voorstelling genoemd in 1854, *la Sainte Face de Lucques* in 1868, *Sinte Holpe* in 1894, *le Saint Viaire* in 1911 (2). L. De Wolf tenslotte onderzocht al deze beweringen kritisch. Hij was van oordeel dat er in de Speelmanskapel een authentieke Volto Santo was voorgesteld, doch vroeg zich af of de schildering in een latere periode niet een tijdlang als Sint-Ontcommere kon aangezien geweest zijn. Inderdaad kon hij een verering van deze heilige in Brugge vaststellen, doch geen relatie met de Volto Santo aantonen. Hij besloot zijn studie in 1913 met de woorden: "En was er hier of daar een Lezer, die thans-reeds hier nog-wat bij of nogwat beters weet, hij deele 't aanstonds mee: is 't alreeds geboekt, hij zegge waar het staat; is 't niet geboekt, hij boeke 't zeere zelf nu, eens voorgoed" (3).

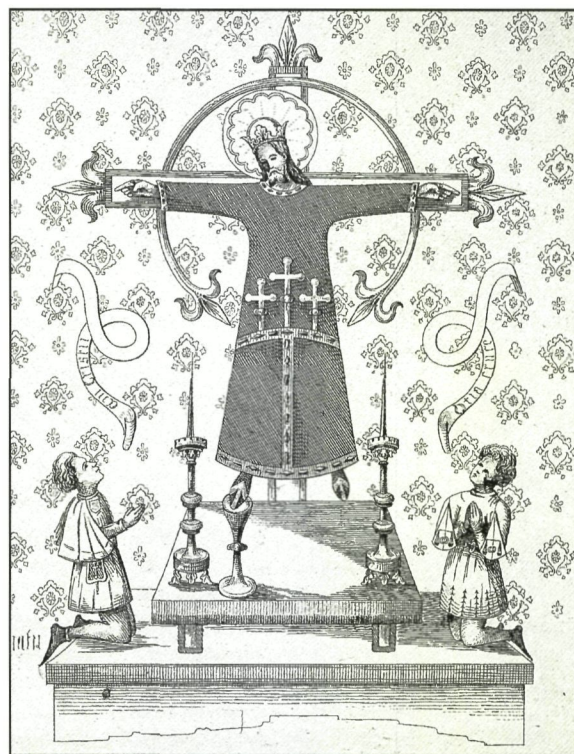
Deze vraag van De Wolf was een aanmoediging tot het huidige artikel. De auteur zal het wellicht niet kwalijk nemen dat het in plaats van een lezer een lezeres is "die nog wat beters weet".

De Volto Santo in
de Speelmans-
kapel, zoals
gepubliceerd door
D. Vande Castele
in 1868

Vooreerst kwam er namelijk intussentijd een door De Wolf niet gekend iconografisch document naar boven; vervolgens dient zeker niet meer getwijfeld aan de duiding van de voorstelling als Volto Santo. De orthodoxe voorstelling van het thema wijst bovendien op een rechtstreekse invloed vanuit Italië. Wellicht mag er hier een relatie gelegd worden met het Brugse handelaarsmilieu.

DE MUURSCHILDING IN DE SPEELMANSKAPEL

De kapel van de gilde der speellieden of minstrelen werd in 1421 gebouwd. Deze gilde had het monopolie om in Brugge huwelijken en feesten met muziek op te luisteren. Het gebouw is gelegen op de hoek van de Beenhouwersstraat en de Speelmansrei. Het is een kleine eenbeukige ruimte van drie traveeën met blinde west- en noordmuur. Tegen deze blinde muren waren godshuisjes opgetrokken ten behoeve van de oude en arme leden van de gilde. De kapel was oorspronkelijk voorzien van een spitstongewelf dat gepolychromeerd was. Zoals gebruikelijk waren de muren gestoffeerd met muurschilderingen. Op de westmuur stond een minstreel met tamboerijn, tegen een ruitvormige gele achtergrond die versierd was met bloemen (4). Hiervan zijn geen ikonografische documenten bekend. Ons belangt hier de blinde noordmuur aan waarop in de nabijheid van het altaar

een voorstelling van de Volto Santo geschilderd was. Zij was circa 1,60 meter hoog en 1,30 meter breed.

De muurschildering is bekend in de literatuur, onder meer door getuigenissen van mensen die haar nog gezien hebben. Naast deze getuigenissen zijn er drie

ikonografische documenten bewaard. J. Gailliard publiceerde in 1854 een eerste afbeelding kort na de ontdekking van de schildering (5). Op enkele punten is deze de meest onnauwkeurige gebleken.

Een kleurrijke lithografie die gemaakt werd op basis van een calque door de Brugse schilder Renders-Van Dycke, werd ingelast in de studie van D. Van de Castele over de gilde der minstrelen (1868) (6).

Het derde ikonografisch document is een niet gedaateerde aquarel van de Bruggeling Camille Tulpinck, die bekend staat om zijn belangstelling voor en zijn studie van de muurschilderkunst in België waarvoor hij niet minder dan driehonderdvijftig bekende tekeningen maakte. Deze aquarel van Tulpinck was aan de vroege vorsers niet bekend (7).

Hoewel de drie afbeeldingen in details van elkaar afwijken, stemmen zij in de grote trekken overeen en laten zij geen twijfel bestaan over de voorstelling: de Volto Santo uit Lucca.

In het midden boven een lage altaartafel bevindt zich de gekruisigde Christus gehuld in een kleeid met lange mouwen. Zijn armen zijn uitgestrekt.

Hij draagt een rijk uitgewerkte kroon op het hoofd en schoenen aan de voeten. Zijn kleeid is versierd met kruisen en met decoratieve boorden en bandstroken waarop edelstenen zijn aangebracht.

Opvallend is dat Christus geen tekenen van lijden vertoont. Het hoofd met lange haren en puntig gespleten baard neigt licht naar zijn rechterschouder. De uiteinden van het kruishout eindigen telkens op een lelie. Ook de driekwart ronde cirkel die achter het kruis is gespannen als een aureool, wordt op dezelfde manier beëindigd. De rode achtergrond bestaat uit een textielimitatie met damastpatroon en fungeert als erodoek. Op de altaartafel staat een kelk, waarin de rechtervoet van Christus rust en die symbolisch zijn bloed opvangt. Twee kandelaars met een kaars staan op de hoeken vooraan.

Links en rechts van de gekruisigde knielen twee schenkersfiguren. Te oordelen aan hun kledij zijn het welgestelde burgers. Zij dragen een korte *houppelande* die met bont is afgezoomd. Bij de man links is dit kleeid in de taille ingesnoerd en op de schouder met een juweel versierd. Aan zijn gordel zijn een geldbeugel en een dolk of dag bevestigd. Ook de man rechts heeft een dolk bij zich, een attribuut dat door rijke burgers gedragen werd. Opvallend zijn de brede zakmouwen waarop een merkwaardig detail is afgebeeld (geborduurd?), namelijk een weegschaal. Tussen de beide rode schalen zijn telkens twee ronde munten aangebracht (duidelijkst zichtbaar op de aquarel van Tulpinck). Deze symbolen verwijzen naar het beroep van bankier, wisselaar of handelaar (8). Op de gekleurde lithografie van 1868 zijn de

hoozen (kousen) en de schoenen in *mi-parti* weergegeven: deze afwisselende kleuren hadden een symbolische betekenis die gepaard ging met de heraldiek. Ook de hemelsblauwe tint van beide *houppelandes* kan ontleend zijn aan de kleurensymboliek.

Dit kostuum in combinatie met het kort en rond geknipte kapsel, kan vanaf circa 1420/1425 gedateerd worden (9).

Ook in stilistisch opzicht kan een datering van deze schildering vanaf circa 1420/1425 gelden, zoals voor het kostuum. Zij moet dus niet lang na de bouw van de kapel (1421) zijn aangebracht.

Boven de hoofden van de stichters vertrekt een tekstbänderol waarop links geschreven staat *Corpus Christi custode me* en rechts *Tua cruce salva me*.

De mannen aanroepen het lichaam van Christus en het kruishout. Zij smeken de genade van de Mensenzoon af.

DE VOLTO SANTO VAN LUCCA

Deze voorstelling van de Volto Santo of het Heilig Aanschijn, die in tegenstrijd met de benaming het volledige lichaam van Christus afbeeldt, gaat terug op een groot houten kruisbeeld in de dom van Lucca (Italië). Vermoedelijk is dit beeld afgeleid van een vroeg-Byzantijns type.

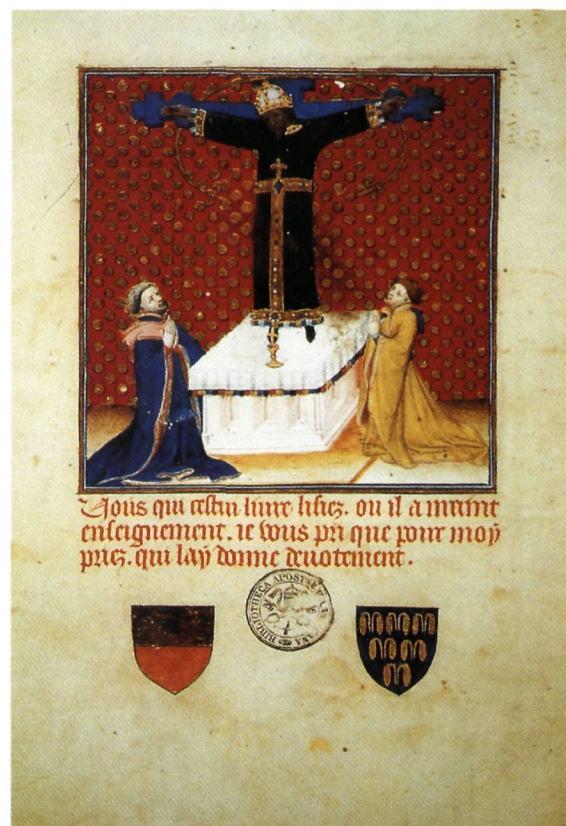
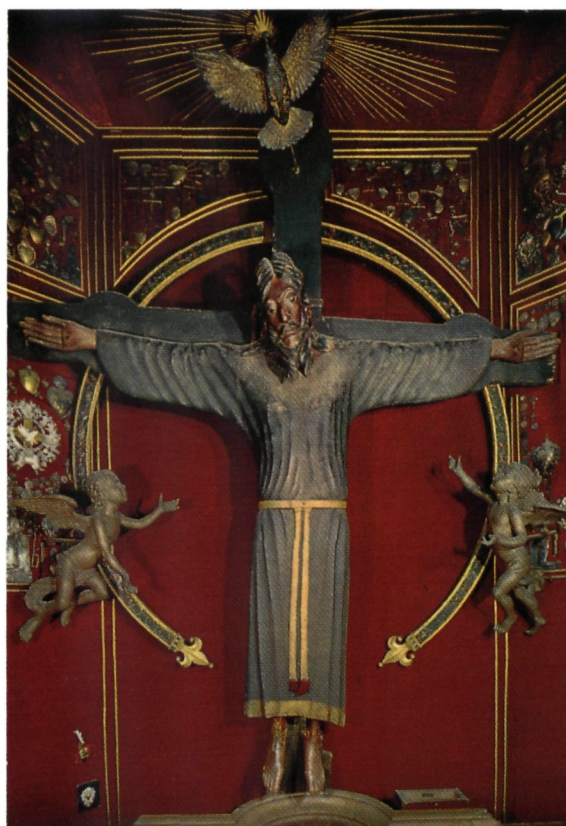

De overbrenging
van de Volto Santo
van Luni naar
Lucca

►
Het kruisbeeld van
de Volto Santo in
de dom van Lucca,
begin 13de eeuw

►►
Volto Santo met
schenkers.
Vatikaanstad
Biblioteca Vaticana,
cod. Pal. Lat. 1988,
*Légende de Saint-
Voulte de Cucques*,
schutblad
circa 1410

Volgens de legende van Leobinus echter zou Nicodemus na Christus' hemelvaart het oorspronkelijk model van de Volto Santo gebeeldhouwd hebben, op basis van de sporen in de lijkdoek. Toen hij er niet in slaagde het gelaat te snijden hebben engelen hem hierbij geholpen. Het beeld was aldus één der zogenaamde authentieke portretten van Christus die niet door mensenhanden gemaakt zijn (acheiropoëten). Op het einde van de 8ste eeuw reisde het op wonderbaarlijke wijze op een onbemand schip van Palestina naar de havenstad Luni in Italië. Daar aangekomen trachtten zeerovers het schip te bemachtigen, doch dit week steeds opnieuw achteruit. Een engel berichtte de bisschop van Lucca hierover. Toen deze het schip vereerd had, kwam het op eigen krachten aan wal. Hierop bracht de bisschop de Volto Santo in een ossewagen naar het nabijgelegen Lucca. In het begin van de 13de eeuw werd het zogenaamde werk van Nicodemus door het huidige kruisbeeld vervangen; het is een beeldhouwwerk uit de omgeving van Benedetto Antelami (10).

De muurschildering van de Speelmanskapel stelt het beeld voor in zijn aangeklede toestand. Zonder deze supplementaire kleding is het beeld van de Volto Santo voorgesteld in een *tunica* die in de lenden gegord is. Het hoofd van Christus is dan omgekrond

en zijn voeten niet geschoeid. De schoenen die reeds in de 12de eeuw werden aangetrokken zouden oorspronkelijk bedoeld geweest zijn om de sculptuur tegen veelvuldige aanraking door vrome gelovigen te beschermen.

Het aureool dat achter Christus gespannen is en uitmondt in twee lelies, was in zilver als versiering achter het beeld in Lucca aangebracht op het einde van de 14de eeuw. Ook de beker die op de muurschildering aanwezig is, werd in Lucca vóór het houten kruisbeeld geplaatst. Hier had hij in de 19de eeuw een opening achteraan om de offerpenningen die er in gelegd werden in een kistje te laten vallen (11). De Volto Santo van de Speelmanskapel stemt aldus volledig overeen met de traditionele voorstelling in Lucca.

Aanvankelijk uitsluitend in Lucca vereerd, raakten copieën van het beeld vanaf de 12de eeuw verspreid over heel Europa. Onder de bekendste en oudste gesculpteerde voorbeelden zijn de Christus van Tancrémont (12de eeuw), het Imerwardkruis van Braunschweig (Duitsland, tweede helft 12de eeuw) en het kruis van Visby in Stockholm (Zweden, einde 12de eeuw). Het is nog niet duidelijk of de romaanse *Magestats* in Catalonië ook een directe betrekking hebben met de Volto Santo. Mogelijk zijn beide

◄
De Volto Santo in
de Speelmans-
kapel. Aquarel van
C. Tulpinck

voorstellingen van eenzelfde gemeenschappelijk Byzantijns model afgeleid.

De cultus van de Volto Santo wordt gesitueerd in het rijke en voornamelijk milieu.

VOLTO SANTO EN HEILIGE WILGEFORTIS

Vanaf het einde van de 14de eeuw werd de beeltenis van de Volto Santo vaak niet meer begrepen buiten Italië. Men zag in de geklede Christus namelijk een gekruisigde vrouw met baard. Zo ontstond de volkse legende van de Heilige Wilgefortis, en wel vermoedelijk in de Nederlanden (12). In Gent is haar vereering al bekend rond 1400 (13). Deze Wilgefortis (*Virgo fortis*, sterke maagd) wordt ook Sinte-Ontcommere genoemd (zij bevrijdde de mensen van kommer), Sinte-Helper of Sinte-Holpe, Liberata, Heilige Kümmernis in Duitsland, Saint Uncumber in Engeland, Sainte-Débarras in Frankrijk. Haar cultus raakte wijd verspreid in de Zuidelijke Nederlanden, in Noord-Frankrijk en in Duitsland.

De legende verhaalt hoe deze dochter van een heidense koning door haar vader werd gedwongen tot een huwelijk met een heidense prins. Zij weigerde en bad tot God om hulp. Terstond kreeg zij een baard, wat haar aan de mannelijke hartstocht deed ontkomen. Haar woedende vader liet zijn dochter hierop kruisigen. In tegenstelling tot Christus werd zij niet vastgenageld doch aan het kruis gebonden. Voorgesteld als een gekruisigde vrouw met lange haren en baard en gehuld in een lang gewaad, werd de Heilige Wilgefortis ontzettend populair.

Onder meer aanroepen om de landbouw te beschermen, alsook het huwelijk en de reizigers, werd haar beeltenis van de 15de tot in het begin van de 20ste eeuw (neogotisch altaar en een glasraam van C. Ganton in de kerk van Bavegem, 1911) in talrijke landelijke kerken en kapellen aangebracht. In het bijzonder werd ook tot haar gebeden om kleine kinderen te leren lopen, en dit wegens de gebonden voeten op haar eigen voorstelling.

Men vindt haar terug op de miniaturen van Vlaamse getijdenboeken (14). Ook in de middeleeuwse muurschilderkunst wordt de Heilige Wilgefortis in Vlaanderen voorgesteld: 15de-eeuwse voorbeelden zijn te vinden in de crypte van de Sint-Baafskathedraal te Gent (hier *Ontcomena* genoemd), en in de collegiale kerk van Sint-Guido en Sint-Pieter te Anderlecht (15).

VAN LUCCA NAAR BRUGGE

Dat er in de Speelmanskapel te Brugge in het begin van de 15de eeuw nog een authentieke Volto Santo wordt voorgesteld is heel bijzonder en een uniek voorbeeld in de Zuidelijke Nederlanden. De beeltenis sluit zeer nauw aan bij het originele beeld, zodat een rechtstreekse invloed vanuit Italië mag verondersteld worden.

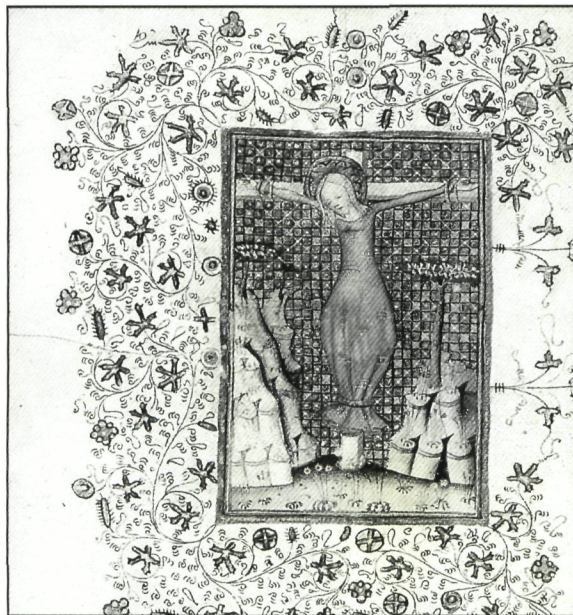
We vermeldde reeds dat de cultus van de Volto Santo over Europa verspreid raakte door de reizende handelaars uit Lucca. Ook in Brugge hadden zij een thuishaven gevonden. Zij waren georganiseerd in een kooplieden-gilde, ook natie genoemd. De kooplieden van Lucca vereerden de Volto Santo in de kapel die hen ter beschikking stond in de Augustijnerkerk. Zij waren voornamelijk gehuisvest in de Naaldenstraat en in de Kuipersstraat (16).

Met uitzondering van L. De Wolf die zich vragen stelde over de "*wage rood van schalen*"... "*van de twee knielende mannekens*" (17), werd tot nog toe steeds aangenomen dat de schildering in de Speelmanskapel werd aangebracht in opdracht van de speellieden.

Dit zou niet geheel vreemd zijn, vermits er in verband met de Volto Santo een speelmanslegende bestaat: een jongeman die voor het Christusbeeld in Lucca een deuntje op zijn viool speelde zou een zilveren schoen toegeworpen gekregen hebben van de gekruisigde. Beschuldigd van diefstal, werd de speelman de schoen weer afgenomen. Toen die opnieuw op het beeld was aangebracht, herhaalde het wonder zich onmiddellijk.

Vele voorstellingen van de Christus uit Lucca illustreren deze legende door toevoeging van een viool-

De Heilige Wilgefortis in een Vlaams getijdenboek. Baltimore, The Walters Art Gallery, ms. W. 170, f. 174 v., circa 1420-1440

spelende jongeman (18). Deze legende werd overigens ook overgedragen op de figuur van de Heilige Wilgefortis (19).

Het feit dat de Volto Santo te Brugge in een Speelmanskapel voorkomt, kan met de vermelde legende te maken hebben. Een stichting van de muurschildering door de speellieden kan echter niet gewettigd worden, gezien de schenkersfiguren -zoals hoger beschreven- afgebeeld staan met weegschalen. Omwille van deze symbolen moet hier een schenking door bankiers, handelaars, of wisselaars aangenomen worden. Op vele andere plaatsen worden deze beroepen ook door de weegschaal gesymboliseerd (20).

In de literatuur over de kapel werd meermaals melding gemaakt van een bestaande relatie tussen de Speelmanskapel en de handelaars uit Lucca.

Deze relatie is echter niet bewezen (21).

Dat de muurschildering volledig conform is aan de traditie van Lucca waardoor een rechtstreekse invloed mag verondersteld worden, staat echter wel vast. Ook L. De Wolf merkte al op: *"Dit type was het S. Volto, waarvan 't zowel lijkt. En 't is (te peinzen) van een nagemaakte schets ervan, die ievers over was (misschien te Brugge zelf, bij de "Lucoysen", ofwel in een speelmanskapel elders) dat onze tekening is afgebeeld"* (22). Hiermee kunnen wij volledig akkoord gaan.

Een merkwaardige relatie kan men vastleggen tussen de muurschildering en een Franse miniatuur (Parijs?) van circa 1410 in een handschrift met de *Légende de Saint-Voulte de Lucques* (23). Dit handschrift verhaalt de legende van de Volto Santo en is met 28 miniaturen verlucht. Op een schutblad is tegen een rode achtergrond, bezaaid met gouden schijfjes, een Volto Santo voorgesteld. Aan weerszijden van het kruisbeeld knielt een schenker. Qua type is de Brugse schildering hieraan zo verwant dat er een relatie tussen beide kan bestaan hebben. Inderdaad is dit niet onmogelijk als men weet dat de voorgestelde schenkers op de miniatuur door hun wapenschilden geïdentificeerd konden worden als leden van de gekende handelaarsfamilie Rapondi uit Lucca. Zeer waarschijnlijk was Giacomo Rapondi, die in nauw contact stond met de grote bibliotheekverzamelaars van zijn tijd, de opdrachtgever van dit handschrift (24).

De Rapondi nu waren op het einde van de 14de en in het begin van de 15de eeuw geen onbekenden in Brugge. Jacopo, Dino en Filippo zijn gekende figuren in de natie der *Lucoysen*. De Rapondi waren bankiers en handelden in luxewaren waarvoor ze zich onder meer in Brugge bevoorraden. Hun belangstelling

voor het Brugse verluchte boek is gekend. Zij genoten groot aanzien, tot aan het hof. Zij boden financiële hulp door middel van leningen en gaven raad bij financiële transacties, bijvoorbeeld aan Filips de Stoute, Jan zonder Vrees en Yolande van Vlaanderen, zuster van Lodewijk van Male. Naast Lucca, Brugge en Parijs hadden de Rapondi onder meer nog kantoren in Avignon en Venetië (25).

De gelijkenis tussen de vermelde miniatuur en de muurschildering in de Speelmanskapel is zeer frappant. Een rechtstreekse of onrechtstreekse band tussen beide moet daarom niet uitgesloten worden. In ieder geval kan besloten worden dat de Volto Santo in de Speelmanskapel te Brugge waarschijnlijk een stichting was van vooraanstaande handelslui uit Lucca.

EPILOOG

Het verging de muurschilderingen in de Speelmanskapel helaas als zovele andere. Nadat zij onleesbaar geworden waren en er steeds meer deeltjes afschilderden, verdwenen de laatste sporen bij de inwendige restauratie van 1968-1969 (26).

VOETNOTEN

- (1) Getuigenis van M. Van Acker, één der zonen uit de houtzagerij in De Wolf L., *De gewezen muurschildering uit de speelmanskapel te Brugge. Met een algemeen woord over 't Volto Santo en over S. Ontcommere*, in *Biekorf*, jg. 24, 1913, p. 21; volledig artikel p. 17-119.
- (2) Gailliard J., *De ambachten en neringen van Brugge*, Brugge, 1854, p. 180-181; Van de Castele D., *Préludes historiques sur la gilde des ménestrels de Bruges, suivis de la légende d'une sainte chandelle confiée à sa garde*, in *Annales de la Société d'émulation, pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, 3e serie, 3, 1868, p. 53-90; De Wolf A., *Van de heilige Ontcommere*, in *Biekorf*, jg. 5, 1894, p. 171; Desmons F., *Le Saint Vaire des poissonniers*, in *Revue tounaisienne*, jg. 7, 1911, p. 101-104.
- (3) De Wolf L., *art. cit.*, p. 118-119.
- (4) Van de Castele D., *art. cit.*, p. 75-76; De Wolf L., *art. cit.*, p. 28-29.
- (5) Gailliard J., *o.c.*, p. naast p. 180.
- (6) Van de Castele D., *art. cit.*, p. 77.
- (7) De verzameling aquarellen wordt bewaard in de bibliotheek van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel. Een inventaris ervan werd opgemaakt door Rousseau H., *Catalogue des relevés exécutés par M. C. Tulpinck de peintures murales anciennes décorant divers monuments de la Belgique*, Brussel, 1926. De Christus van Lucca in de speelmanskapel te Brugge wordt hierin vermeld onder nr. 131, p. 15. C. Tulpinck zelf publiceerde de aquarel van de Volto Santo in zijn *La peinture décorative religieuse et civile en Belgique, aux siècles passés*, Brussel, s.d., pl. Bruges 2.
- (8) Het was in die tijd gebruikelijk dat leden van een bepaalde gilde het embleem daarvan op de mouw droegen. Een gelijktijdig voorbeeld (tweede kwart 15de eeuw) op een 17de-eeuwse pen-tekening in Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kerkelijke archieven, 19.628. De zakmouw van een geknielde stichtersfiguur is versierd met een aan takken opgehangen kruisboog, embleem van een der Leuvense schuttergilden namelijk de Grote Gilde van de kruis- of voetboog. Steppe J.K., *Het paneel van de triniteit in het Leuvense stadsmuseum. Nieuwe gegevens over een enigmatisch schilderij*, in *Dirk Bouts en zijn tijd* (tentoonstellingscat.), Leuven, 1975, p. 479, 476, afb. 4.

- (9) Van Thienen F.W.S., *Acht eeuwen kostuum*, Hilversum-Antwerpen, 1967, p. 35; Mertens V., *Mi-parti als Zeichen. Zur Bedeutung von geteiltem Kleid und geteilter Gestalt in der Ständetracht, in literarischen und bildnerischen Quellen sowie im Fastnachtsbrauch vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Kulturgeschichtliche Forschungen, 1), Remscheid, 1983. Voor de datering vergelijk: Frankfurt, Museum für Kunsthandwerk, ms. Linel 11, folio met miniatuur gekleefd op het achterste binnenplaat van de band (na fol. 114 v.), waarschijnlijk ca. 1420: mannelijke schenker bij Sint-Bernardus; New-York, The Cloisters, Merode-triptiek van Robert Campin, ca. 1426: mannelijke schenker; Berlijn-Dahlem, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Epifanie van Jacques Daret, 1434-1435: koning rechts. Panofsky E., *Early Netherlandish painting*, 2, Londen, 1953, afb. 160, 204, 234.
- (10) Reau L., *Iconographie de l'art chrétien*, dl. 2. *Iconographie de la bible*, 2. *Nouveau testament*, Parijs, 1957, p. 24-25; Schiller G., *Iconographie der christlichen Kunst*, dl. 2. *Die Passion Jesu Christi*, Gütersloh, 1968, p. 156-158; Kirschbaum E. (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dl. 4, Rome-Wenen, 1972, k. 471-472.
- (11) De Wolf L., *art. cit.*, p. 32.
- (12) Gessler J., *De Vlaamsche baardheilige Wilgefortis of Ontcommer. Kanttekeningen bij een standaardwerk*, Antwerpen, 1937. Het standaardwerk waarvan sprake is dat van Schnürer G. en Ritz J.M., *Sankt Kümmeris und Volto Santo* (Forschungen zur Volkskunde, 13-15), Düsseldorf, 1934, dat hij aan een kritisch onderzoek onderwerpt. Voornamelijk wat de plaats (volgens Gessler: Gent) en wat de periode (volgens Gessler: einde 14de eeuw) van ontstaan van de Wilgefortis-legende betreft gaat hij niet akkoord met de Duitse vorsers. Gessler geeft ook talrijke niet door hen gekende voorbeelden. Zie over de H. Wilgefortis verder Reau L., *o.c.*, dl. 3. *Iconographie des saints*, 3, Parijs, 1959, p. 1342-1343; Kirschbaum E. (ed.), *o.c.*, dl. 7, Rome-Wenen, 1974, k. 353-355.
- (13) Gessler J., *o.c.*, p. 55-56.
- (14) Bijvoorbeeld Baltimore, The Walters Art Gallery, ms. W. 170, f. 174 v., ca. 1410-1440. Smeyers M. (ed.), *Vlaamse miniaturen voor Van Eyck (ca. 1380 - ca. 1420)* (Corpus of illuminated manuscripts, 6. *Low countries series*, 4) (tentoonstellingscat.), Leuven, 1993, p. 157-161, nr. 51; andere voorbeelden bij Gessler J., *o.c.*, p. 68-73: een handschrift in Brugge, Klooster van de arme klaren; Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 2750, f. 112; Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, ms. 1857, f. 125.
- (15) Martens M.P.J., *De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw)* (Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. *Klasse der schone kunsten*, jg. 51, 1989, nr. 46), Brussel, 1989, p. 92-93, 229 en afb. 45; Smets C., *Les fresques de la légende de S. Guidon à l'église Saint-Pierre d'Anderlecht*, in *Folklore brabançon*, jg. 10, nr. 55-56, 1930, p. 72-94, afb. naast p. 73; Rousseau H., *o.c.*, p. 2, nr. 11. Het komt niet veel voor dat de H. Wilgefortis zoals in Anderlecht, baardloos wordt voorgesteld.
- (16) Lazzareschi E., *Libro della Comunità dei mercanti Lucchesi in Bruges*, Milaan, 1947; De Roover R., *La communauté des marchands Lucquois à Bruges de 1377 à 1404*, in *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation te Brugge*, jg. 86, 1949, p. 23-89; Marechal J., *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge*, Brugge, 1955; Vandewalle A. en Geirnaert N., *Brugge en Italië, in Brugge en Europa*, Antwerpen, 1993, p. 188-190. Hier ook p. 251 de afbeelding uit Gailliard J., *o.c.*, afb. naast p. 180.
- (17) De Wolf L., *o.c.*, p. 26-27. Hij werd misleid omdat hij de ronde schijfjes als een passer interpreteerde. Op de aquarel van Tulpinck (die De Wolf niet kende) is het duidelijk dat het twee afzonderlijke rondjes betreft.
- (18) Voorbeelden uit de muurschilderkunst zijn de Volto Santo in het zuidelijk zijkoor van de Sint-Petruskerk te Soest (D.): Kluge D., *Gotische Wandmalerei in Westfalen*, Münster, 1959, afb. 36, hier einde 14de eeuw gedateerd; de Volto Santo in de voormalige dominikanerkerk te Bamberg (D.), eerste helft 15de eeuw, en in het koor van de evangelische kerk in Pilgrimsreuth (D.), 1475: Roth E., *Gotische Wandmalerei in Oberfranken. Zeugnis der Kunst und des Glaubens*, Würzburg, 1982, afb. p. 39, 73; de Volto Santo in de parochiekerk van Sint-Lorenzo in Mürztal (O.), circa 1420-1430: Lanc E., *Bedeutende Funde mittelalterlicher Wandmalereien in der Steiermark*, in *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 47, 1993, p. 84-90, afb. 87.
- (19) Muurschildering in de voormalige biechtkepel van het klooster Isenhagen (D.): Appuhn H., *Bilder aus Kloster Isenhagen*, Königstein im Taunus, s.d., afb. p. 27.
- (20) Voorbeelden: wisselaars op een glasmaak in de kathedraal van Le Mans (Fr.), ca. 1240: *Vitraux de France du XIe au XVIe siècle* (tentoonstellingscat.), Parijs, 1953, pl. 14; een handelaar op een muurschildering in het koor van de kerk van Slavetin nad Ohri in West-Bohemen, tweede helft 14de eeuw: Husa V., Petran J., Subtrova A., *Hommes et métiers dans l'art: du XIIIe au XVIIIe siècle en Europe centrale*, Parijs, 1967, afb. 111; wisselaars en handelaars (met als bijkomend attriboot een maat of maatstok, de el) in de vele versies van het middeleeuwse moraliserende tractaat *Liber de moribus hominum et officiis nobilium sive super ludum scaccorum* door Jacobus de Cessolis (ca. 1300) bijvoorbeeld Hannover, Niedersächsischen Landesbibliothek, ms. IV 616, f. 198 r. (1456): Boockman H., *Die Stadt im Späten Mittelalter*, München 1987, afb. 106; Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 2801, f. 36 r. (1465); cod. 3049, f. 154 v. en f. 76 v. (1479): Petschar H., *Vorbilder für Weltbilder. Semiotische Überlegungen zur Metaphorik der mittelalterlichen Schachzabelbücher*, in *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*, Graz, 1992, p. 633 en afb. tussen p. 632-633; Praag, Bibliotheek van het kapittel van St.-Guido, G 24, f. 124 v. (einde 15de eeuw): Husa V., Petran J., Subtrova A., *o.c.*, afb. 110.
- (21) De Wolf L., *art. cit.*, p. 57-64 gaat uitgebreid in op de beweringen van vroegere auteurs en weerlegt deze.
- (22) De Wolf L., *art. cit.*, p. 69.
- (23) Vaticaanstad, Biblioteca Vaticana, cod. Pal. Lat. 1988, miniatuur op een schutblad vooraan. Onze aandacht werd op deze miniatuur gevestigd tijdens een lezing van Prof. M. Smeyers getiteld *Boeken voor een wereldmarkt. Vlaamse miniaturenkunst voor Van Eyck op 1 maart 1993* te Leuven. Ik dank Prof. Smeyers hierbij voor de kritische lectuur van dit artikel en voor de nuttige aanvullingen.
- (24) Mittler E. (ed.), *Bibliotheca Palatina. Textband* (tentoonstellingscat.), Heidelberg, 1986, p. 315-316.
- (25) Smeyers M. e.a., *Naer natueren ghelicke. Vlaamse miniaturen voor Van Eyck (ca. 1350- ca. 1420)*, Leuven, 1993, p. 83. De Rapondi worden in talrijke Brugse documenten vermeld. Dino Rapondi woonde in 1384 in een huis in de Kuipersstraat, genaamd het *Cruus van Luuc* (het kruis van Lucca). Toen hij stierf woonde hij in de Naaldenstraat. Op die plaats liet zijn broer Filippo in 1416 een riant nieuw huis optrekken dat *grootelike staen zal ter verhierlicheneden van der voors. strate*. Marechal J., *o.c.*, p. 60, 67, 68, 69. Over de Rapondi in Frankrijk en hun relatie met verlichte handschriften en met het hof zie o.m. Meiss M., *French painting in the time of Jean de Berry. The late fourteenth century and the patronage of the duke*, Londen - New-York, 1969, p. 8, 47, 49, 252, 380.
- (26) Devos P., Constand L. en Esther J.P., *Brugge herwonnen schoonheid. Tien jaar monumentenzorg te Brugge*, Tielt-Amsterdam, 1975, p. 147.

Met dank aan B. Beernaert en M. Goossens voor diverse verwijzingen.

Ann Bergmans is inspectrice bij het Bestuur monumenten en landschappen. Momenteel is zij tijdelijk verbonden aan de K.U. Leuven met een bijzondere doctoraatsbeurs van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek.

DE 'HORTUS THENESIS'

ROGER DENEFF & LUTGART VRANCKEN

In een postuum gepubliceerde bijdrage tot de geschiedenis van Belgische plantkunde en tuinbouw (1) bespreekt Emile De Wildeman, van 1912 tot 1931 directeur van de Nationale Plantentuin, in extenso enkele belangrijke Zuid-nederlandse plantencollecties uit de 17de eeuw, onder meer de Brusselse "*hortus*" van apotheker Jean Hermans en de infirmerietuin van de abdij van Dielegem te Jette van apotheker Bernard Wynhouts. Hij betreurt dat er van deze verzamelingen weinig meer is overgebleven dan hun catalogi (in het geval *Wynhouts* ook een herbarium), en verwijst naar analoge gevallen in

een meer recent verleden, met name de 19de-eeuwse plantencollecties van graaf Osw. de Kerchove de Denterghem in Gent en Beervelde en die van Léon van den Bossche in Tienen, "*totalement disparue à la mort de son propriétaire*". Dit laatste stemt niet helemaal overeen met de werkelijkheid. Het huidige stadspark van Tienen - goed voor 22 vermeldingen en twee bladvullende foto's in het recent gepubliceerde *Bomen in België* - is een flauwe maar nog steeds herkenbare afstraling van de "*Hortus Thenensis*", zoals van den Bossche zijn plantentuin noemde.

Het aan de Broek-
straat palende,
zuidelijke deel van
het park, met een
Treurbeuk en een
zeldzame
berkensoort
(*Betula maximo-
wicziana*)
(foto O. Pauwels)

Léon Van den Bossche (Hagelands Historisch Documentatiecentrum, Tienen)

VAN DIPLOMAAT TOT BOTANICUS

Léon-Pierre-Charles Van den Bossche werd in 1841 in Tienen geboren in één van de families die aan de basis lag van de Tiense suikerindustrie (2). Doctor in de politieke wetenschappen, begon hij in 1862 als gezantschapssecretaris een diplomatieke carrière die hem achtereenvolgens in Rome, Madrid, Sint-Petersburg, Lissabon, Bern, München, Wenen, Stockholm, Washington en Constantinopel zou doen belanden. Deze zwerftocht werd slechts in 1875-1877 onderbroken, toen hij kabinetschef was van de minister van buitenlandse zaken. De "record" van zijn diplomatieke loopbaan is niet volkomen vlekkeloos. In een brief van het hoofd van de Belgische legatie te Sint-Petersburg aan de toenmalige minister van buitenlandse zaken wordt hij in 1867 naar aanleiding van een ons onbekend incident afgeschilderd als verwaand en overgevoelig en wordt zijn gedrag vergeleken met dat van een "fils de cabaretier" (3). Zijn carrière hangt aan een zijden draadje maar de plooiën worden gladgestreken en van den Bossche wordt naar Lissabon verplaatst. In 1883 wordt hij benoemd tot "minister-resident" (4) in de Verenigde Staten van Mexico. Hij zal nooit een voet in Mexico zetten, want enkele maanden later treedt hij uit actieve dienst. Een verband tussen het einde van zijn actieve loopbaan en zijn gammele gezondheid is niet uitgesloten. Vanaf 1870 is Van den Bossche verplicht met toenemende frequentie ziekteverlof te nemen. Deze vakanties worden in regel doorgebracht in Bad Kissingen, Beieren.

Zijn "mise en disponibilité" zou echter ook kunnen te maken hebben met zijn huwelijk een maand eerder met de weduwe van een Ottomaanse *grande*, die hij in Constantinopel had leren kennen. Op de huwelijksaankondiging heette ze Mevrouw Kiazim Bey Ketchedjizadé, geboren Ikbāl Hanem Berzeg, van Tsjerkessische afkomst en volgens Van den Bossche de schoondochter van Fuād Pacha, verschillende malen groot-vizier van het Ottomaanse rijk en bovendien verwant van de Egyptische "kedives" (5). Als het inderdaad gaat om Mohammed Fuād Pacha (1815-1869) - verschillende keren groot-vizier onder de sultans Abd Ul-Medjid en Abd Ul-Aziz, één van de bezielers van de autocratische hervormingsbeweging die de modernisering van het Turkse bestuurlijk-juridisch apparaat beoogde (de "Tanzimāt"), dichter, auteur van de eerste moderne Turkse grammatica (1851) (6) - dan was dit bijzonder hoog gemikt.

Zijn terbeschikkingstelling betekent niet het einde van zijn diplomatieke carrière. In 1899 zal hij nog

deel uitmaken van een diplomatieke examencommissie, waarvoor hij ooit een "Manuel" (7) samenstelde. Tussen 1895 en 1900 treedt hij op als senator voor de katholieke partij in het arrondissement Leuven. Bovendien is hij bedrijfsleider van de suikerfabriek *P.P. Van den Bossche frères et Janssens*, maar zijn hoofdinteresse en -ambitie liggen - zoals al snel blijkt - op een totaal ander vlak.

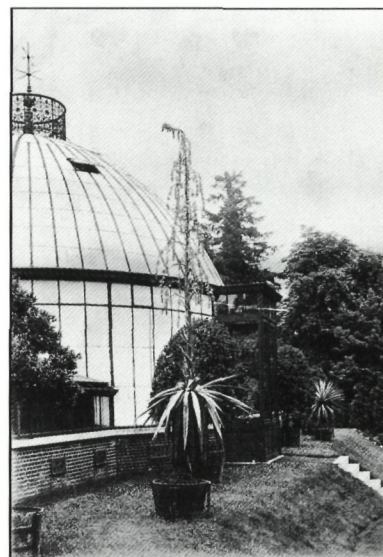
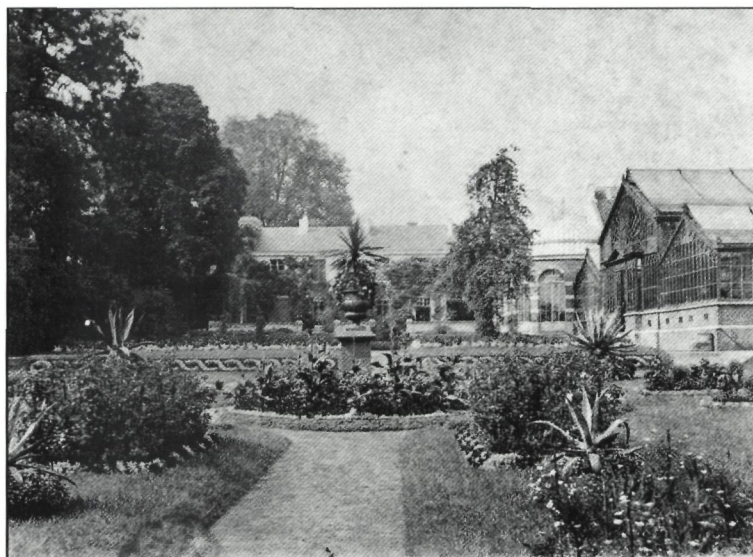
In 1893 publiceert hij de eerste catalogus of "index" van de plantenverzameling die hij in zijn tuin in Tienen had bijeengebracht (8). De "*Hortus Thenensis*", zoals hij zijn tuin noemt, telt op dat ogenblik niet minder dan 1320 soorten en/of variëteiten van bomen en struiken. Enkele jaren later wordt in een officiële publikatie (9) gesteld dat zijn verzameling circa 3500 verschillende "variëteiten" omvat. Naar aanleiding van zijn overlijden in 1911, vermeldt het overlijdensbericht in het *Bulletin de la Société Royale de Botanique de Belgique*: "*Sur le tard, il s'était épris d'une véritable passion pour la botanique. Grâce à sa grande fortune et son activité, il forma bientôt des collections exotiques d'une réelle valeur scientifique*" en "*Que deviendront les belles collections du défunt?*" (10).

TOTSTANDKOMING VAN HET 'GOED VAN DEN BOSSCHE'

Het domein waarop deze imposante plantenverzameling werd uitgebouwd maakte tijdens het Ancien Régime deel uit van het Danebroekklooster, een Augustinessenklooster, dat in 1796 op bevel van de "commissaire du Directoire exécutif près de la municipalité de Tirlemont" werd ontruimd (11). De kloostergebouwen bevonden zich toen in de noordoosthoek van het domein, in de hoek Dr. J. Geensstraat/Danebroekstraat. De boerderij met schuur en stallen was rond een binnenkoer tegen het klooster aangebouwd. Naar het zuiden strekten zich de tuinen en boomgaarden uit. De basis van het goed Van den Bossche werd gelegd door twee aankopen in 1798 door notaris Guillaume Crampen van 1,22 hectare voormalige kloostergrond, met name de tuin, boomgaard en weiden (12). Het grootste gedeelte hiervan, circa 1 hectare, werd doorverkocht aan Felix Loyaerts, rentenier, telg van een vooraanstaande Tiense familie, die zich in de veilingzalen van de Franse tijd een niet onbesproken reputatie en een aanzienlijk grondbezit had opgebouwd. Een precies jaartal voor de bouw van het huis - tot voor kort stadsbibliotheek - kan niet worden gegeven. Het wordt voor de eerste maal expliciet vermeld in een belastingskohier van Tienen daterend van

►
Het huis,
de orangerie, de
serres en de
parterres rond 1900
(Hagelands Histo-
risch Documentatie-
centrum, Tienen)

►►
De serre met de
koepelvormige
rotonde die zich op
de plaats van de
petanquebaan
bevindt, circa 1900
(Hagelands Histo-
risch Documentatie-
centrum, Tienen)

vóór 1820. Onder sectie G nummers 256 en 257 is hier sprake van een tuin van 1 ha 4 a 30 ca en een huis van eerste klas met een oppervlakte van 3 a 50 ca (13). In 1827 moest alleszins het interieur nog worden afgewerkt, zoals blijkt uit een huurcontract (14).

Rond 1837 kwam het eigendom in handen van de familie van den Bossche, meer bepaald van Pierre-Antoine van den Bossche (1785-1851), gehuwd met de zuster van Felix Loyaerts en oprichter/eigenaar van één van de oudste Tiense suikerfabrieken (1836). Bij het overlijden van Pierre-Antoine, erfde zijn zoon Eugène het domein. Deze overleed ongehuwd en kinderloos in 1885. Zijn erfenis ging naar de drie kinderen van zijn zuster Octavie (15), die op 1 mei 1886 uit onverdeeldheid traden. De oudste van de drie, Léon, erfde het domein in de Augustijnenstraat (nu Delportestraat en Dr. J. Geensstraat), gekadastraerd onder sectie G nummers 245a, 246b, 246c en 247a. Het geheel bestond uit een woonhuis met bureau, keukens, paardestallen, een koer, twee glazen serres, een park, tuinen en aanhorigheden en besloeg een oppervlakte 1 ha 17 a 4 ca (16).

Blijkens de kadastrale legger is het perceeltje 246c (30 ca), vlak bij de Delportestraat, een ijskelder (17).

Léon van den Bossche zou het goed door koop en ruil aanzienlijk uitbreiden. In 1889 kocht hij een aan de Broekstraat grenzend eigendom van 72 are op (de percelen 248 en 249) en in 1892 een tuin aan de Delportestraat met een oppervlakte van 15 a 13 ca (het perceel 244). Toen de gemeenteraad op 21 mei 1892 besloot om de rooilijn van de Delportestraat aan te passen, verkocht het stadsbestuur aan Van den Bossche een strook grond van 288 m² 89 cm² aan

5 F de vierkante meter. Zodoende kwam de hoek, gevormd door de Dr. Geensstraat en de Delportestraat in zijn bezit. Hij verbond er zich toe om dit stuk met een smeedijzeren hekken van de straat af te sluiten. Anderzijds verwierf de stad een stuk van 90 m² 64 cm² uit het bezit van Van den Bossche, waardoor het mogelijk werd om de straat over haar gehele lengte even breed te maken (18). Naar aanleiding van deze operatie wordt de ijskelder afgebroken. Tussen 1895 en 1904 worden een reeks aankopen verricht van kleinere percelen aan de oostzijde van het domein, tussen het huis en de Danebroekstraat. Hierdoor komt de ruimte vrij voor de bouw van de grote serres, onder meer de octagonale serre, die nu nog in verbouwde vorm bestaat, en de langwerpige serre met de met smeedwerk bekroonde rotonde, waarvan de opgehoogde zate momenteel als petanque-baan wordt gebruikt. Het domein krijgt bovendien een uitweg naar de Danebroekstraat. In zijn testament, dat opgemaakt werd op 21 augustus 1909, bedroeg de oppervlakte van het domein volgens de kadastrale legger 2 ha 42 a 10 ca, na meting slechts 2 ha 39 a 75 ca (19).

DE INDEXEN

Zoals reeds gezegd, publiceerde Van den Bossche in 1893 de eerste "index" van zijn plantenverzameling, die op dat ogenblik circa 1320 taxa (soorten en/of variëteiten) van bomen en struiken telde, waarvan de helft winterhard of semi-winterhard, de andere helft mediterrane, subtropische soorten en enkele tropische gewassen (onder meer een tweetal Philodendron-soorten). Ongeveer één vierde van de opgesomde soorten en variëteiten wordt in de handboek-

ken als boom aangeduid, de helft als struik, een zestigtal als klimmende of windende heester. In 1895 wordt een tweede index gepubliceerd (20), die 2753 soorten - ditmaal ook kruidachtigen - omvat. In het voorwoord tot de laatste editie van de index (21), waarvan er - voor zover we konden nagaan - slechts een eerste deel verscheen, deelt Van den Bossche mee dat zijn collectie sinds 1895 met 500 soorten werd aangerijkt, en dit ondanks het verdwijnen van een aantal soorten die niet werden vervangen.

De omvang van de verzameling kan het best geïllustreerd worden aan de hand van soortenaantallen voor enkele genera of plantenfamilies uit de index van 1900:

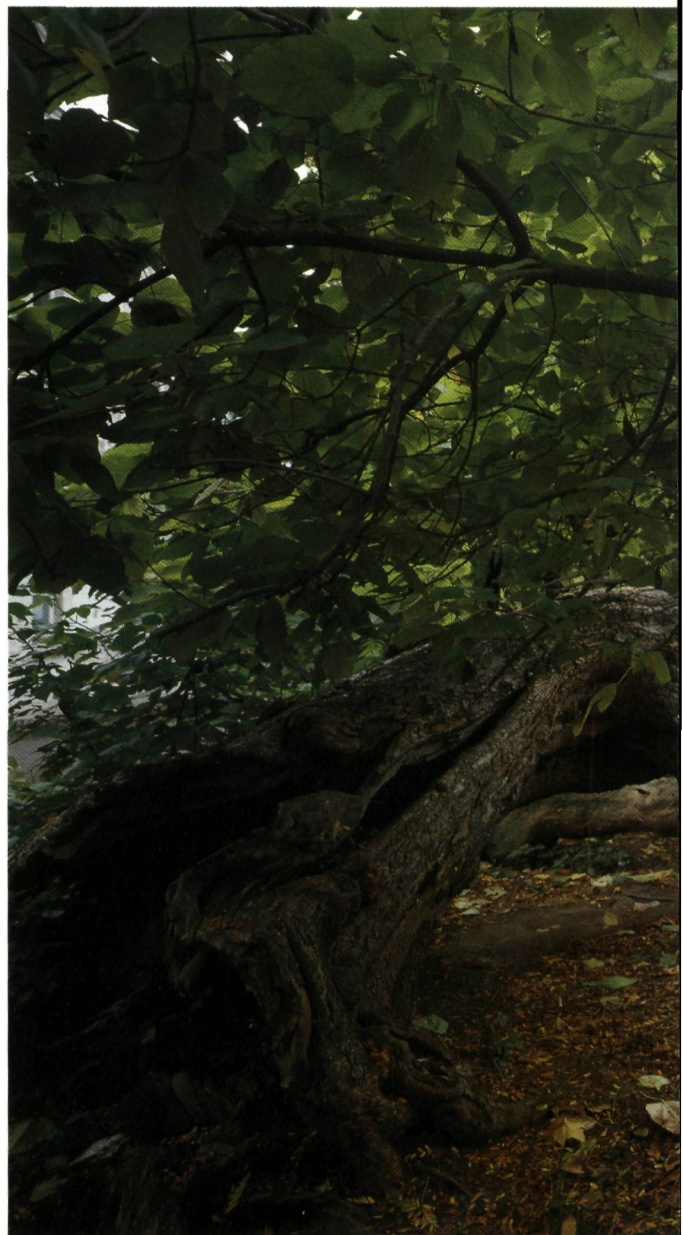
Acacia: 37, Acer: 36, Eucalyptus: 30, Cornus: 22, Prunus: 57, Berberis: 34, Magnolia: 15, Clematis: 30, Ribes: 27, Cactae: 73, Rosa: 41 (zonder cultivars of variëteiten), Rhus: 17, Ilex: 18 (zonder cultivars of variëteiten), Citrus: 7, Tilia: 11 (inclusief *T. platyphyllos* 'Asplenifolia' en 'Vitifolia'), Hypericum: 21.

Hoe dit alles kon worden ondergebracht op een oppervlakte van nauwelijks 2,5 hectare, de gebouwen inbegrepen, is niet meteen duidelijk. Vergeleken met de cijfers die Krüssmann in 1978 geeft voor de voornaamste Belgische arboreta (22), betekent dit een onwaarschijnlijk groot aantal soorten op een kleine oppervlakte.

Wie zich daarbij een terreinaanleg voorstelt die vergelijkbaar is met deze van het Arboretum Waasland te Nieuwkerken-Waas in zijn beginstadium in 1976, toen op nauwelijks 30 are zowat 1500 soorten werden 'gestockeerd' (23), heeft het bij het verkeerde eind. Foto's en prentkaarten van rond de eeuwwisseling laten een prachtig aangelegde, tot in het detail verzorgde tuin zien met serres waarvan het skelet uit siersmeedwerk bestaat en in het oostelijk gedeelte - op de plaats van een momenteel geasfalteerde vlakte - een bebloemde parterre met agaven. De perken worden afgeboord door lintvormige mozaïeken van inlegplanten met vlechtwerkmotieven. De rest van het park heeft een lossere, 'landschappelijke' aanleg, met als blikvanger het tuinpaviljoentje waarvan nu nog de kwartsieten sokkel overblijft.

► De liggende Trompetboom (*Catalpa bignonioides*) bij de westgevel van het huis (foto O. Pauwels)

Het zuidelijk gedeelte van de tuin en het tuinpaviljoen rond 1900 (Hagelands Historisch Documentatiecentrum, Tienen)

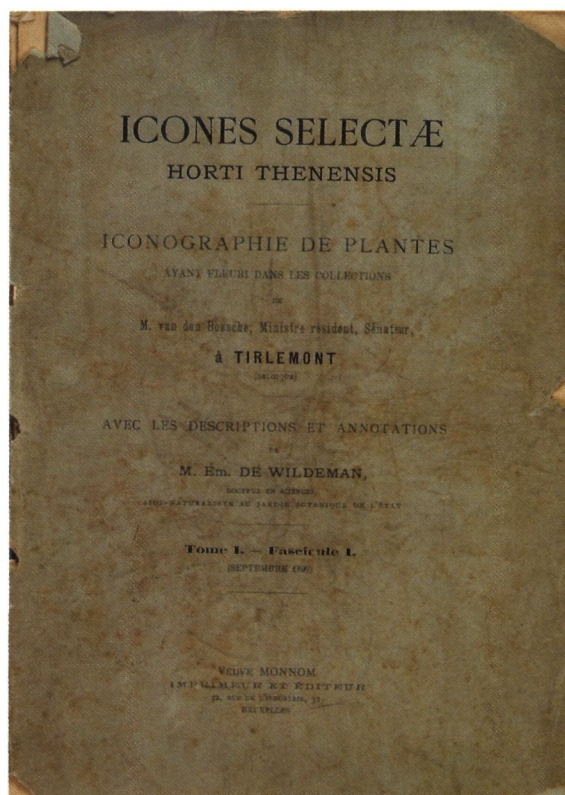
►
Frontpagina van het
eerste deel van de
*Icones selectae
Horti Thenensis:
iconographie de
plantes ayant fleuri
dans les collections
de M. van den
Bossche* (Hage-
lands Historisch
Documentatie-
centrum, Tienen)

DE SAMENWERKING MET DE WILDE- MAN

Buiten Van den Bossches lidmaatschap van de *Société Royale de Botanique de Belgique* vanaf 1891 (24), zijn ons geen feiten of documenten bekend die een licht kunnen werpen op de vroegste jaren van de Hortus of op gebeurtenissen of ontmoetingen die zijn belangstelling in de richting van de plantkunde hebben gedreven. In één van zijn brieven komt echter een raadselachtige passage voor, die refereert aan een verblijf in Afrika in gezelschap van een nogal beroemd personage. Naar aanleiding van een discussie over een *Crassula*-soort, schrijft hij:
“*Je me rapelle que nous avons recolté, Mr. Schweinfurth et moi, cette espèce aux environs de Gheleb*

Colonia, Erythrea” (25). Vermoedelijk gaat het om Georg Schweinfurth (1836-1925), “*Afrika-Forscher*”, een soort van Duitse Stanley, die in 1864-1866 Egypte en de oostelijke Soedan en, vervolgens, in 1869-1871 het gebied van de Opper-Nijl (de Bahr El-Ghazal) afreisde, de Uele bereikte en daardoor de zuidwestelijke grens van het Nijlbekken in kaart kon brengen. Voor deze laatste reis had hij van de Pruisische Academie voor Wetenschappen de expliciete opdracht voor een botanische verkenning ontvangen. Wij kunnen ons Van den Bossche, onder meer omwille van zijn gezondheidstoestand, moeilijk als deelnemer aan een dergelijke expeditie voorstellen en we vonden verder ook geen enkele verwijzing naar een dergelijke reis, ook niet in het verslag van de tweede reis van Schweinfurth, de best-seller *Im Herzen von Afrika* (26), maar het is niet uitgesloten.

Rond de Hortus werd na de “*indexen*” van 1893, 1895 en 1900 nog een tweede reeks van publikaties opgezet, die vanuit louter wetenschappelijk oogpunt belangwekkender zijn en die door botanici nog steeds gebruikt worden. Tussen september 1899 en november 1909 verschijnen bij de Weduwe Monnom te Brussel in een beperkte oplage de in zes delen gegroepeerde afleveringen van de *Icones selectae Horti Thenensis: iconographie de plantes ayant fleuri dans les collections de M. van den Bossche, ministre-résident, sénateur à Tirlemont (Belgique)*,

avec les descriptions et annotations de M. Em. de Wildeman, docteur en sciences, aide-naturaliste au jardin botanique de l'Etat. Uit de titel ("*iconographie de plantes*" en niet "*des plantes*") kan worden afgeleid dat het niet om alle bloeiende planten gaat.

In de *Icones* worden 243 vaatplantesoorten, zowel houtgewassen als kruidachtige soorten, beschreven en afgebeeld. De auteur is Emile De Wildeman, de latere directeur van de nationale plantentuin, de tekenaar is de Fransman A.-R. d'Apreval (27). De inspiratie en het model worden geleverd door Alphonse Lavallée (1835-1884), die in 1880 voor zijn arboretum van Segrez te Saint-Sulpice-de-Favières ten zuiden van Parijs een *Icones Selectae arborum et fruticum in hortis Segreziensis collectorum* had uitgegeven (28).

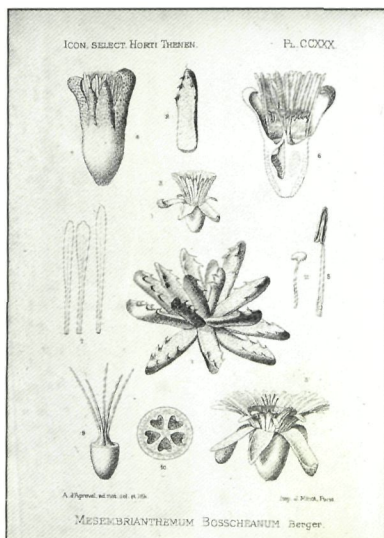
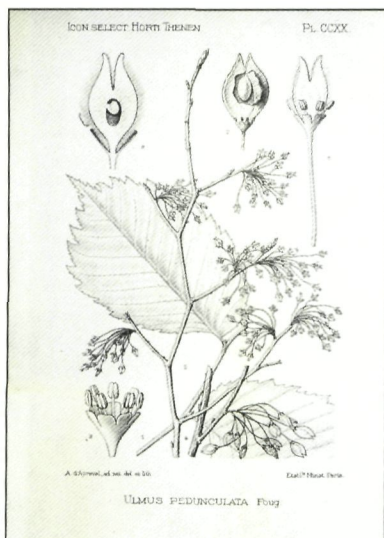
De bedoeling van deze publikatie is blijkens de door Van den Bossche geschreven inleiding onverduld wetenschappelijk: "*une exacte détermination des espèces botaniques cultivées dans ma collection*", die niet zal beperkt worden tot "*l'iconographie des plantes qui n'avait pas encore été étudié dans quelque recueil antérieur*" maar ook tot soorten die reeds vroeger werden afgebeeld en besproken doch "*sans analyse quelconque ou encore sans tous les éléments qui permettent de les identifier sûrement*". Uit briefwisseling blijkt dat er toch ook een mercantiel kantje aan zit. Naar het voorbeeld van de *Botanical Magazine* zou bij iedere beschrijving ook een verhaaltje ("*un petit raconter*") gevoegd worden over de herkomst en de voorkeuren van de soort en haar gedragswijze in Europese culturen (29). Om abonnees aan te lokken, meent hij bovendien dat elk deeltje soorten uit verschillende continenten moet behandelen (30) en nooit twee van hetzelfde

genus (31). Voor het overgrote deel komen subtropische soorten aan bod, afkomstig uit zuidelijk Afrika, Australië, de Himalaya, de Kaukasus en - in mindere mate - het Middellandse zeegebied, meestal soorten die slechts in een orangerie of in een koude of gematigde serre gedijen. Er worden echter ook een aantal echte tropische soorten besproken en minstens 27 volkomen winterharde soorten, meestal struiken of kleinere bomen (32). Het domein omvatte naast de nu nog bestaande orangerie blijkbaar al deze typen van serres.

Om het project van de *Icones selectae* tot een goed einde te brengen, had Van den Bossche de hulp nodig van een geschoold botanicus. Toen hij met Emile De Wildeman in contact kwam, ergens tussen 1895 en 1899, was deze als wetenschappelijk assistent verbonden aan de nationale plantentuin te Brussel. De Wildeman (1866-1947) was doctor in de natuurwetenschappen en apotheker (33). In 1890 had hij als "*préparateur*" zijn intrede gedaan in de plantentuin. Vijf jaar later werd hij bevorderd tot "*aide-naturaliste*", hetgeen een forse weddeverhoging betekende (34). Van 1912 tot 1931 was hij directeur van de plantentuin. De Wildeman begon zijn loopbaan op een ogenblik dat, dank zij de ontsluiting van de Afrikaanse binnenlanden, de beschrijvende plantkunde aan een tweede adem toe was - na de generatie ontdekkers, verzamelaars en systematici die, in het spoor van Alexander von Humboldt, vooral de beide Amerika's en Azië hadden afgestroopt (David Douglas, Carl Thunberg, Philipp von Siebold, John Torrey etc.).

In de Kongo Vrijstaat werd de rubber niet alleen verzameld maar ook bestudeerd. België zond zijn eigen 'Schweinfurthen' uit, onder meer Alfred De Wèvre (1866-1897), die in 1895 voor een botanische expeditie naar Kongo vertrok en er twee jaar later stierf (35), en Emile Laurent (1877-1904), die enkele jaren later een even boeiende doch kortstondige ervaring opdoet (36). De talrijke publikaties van De Wildeman over de Kongolesse flora, waarop hij zijn wetenschappelijke reputatie grotendeels heeft gegrondvest, zijn alleen maar mogelijk geweest dank zij dit veldwerk: "*Dans une nouvelle salle à herbiers se pressèrent les bottes de plantes congolaises sur lesquelles se penchait E. De Wildeman, appelé à les identifier*" (37). Van den Bossche had ongetwijfeld door waar het De Wildeman om te doen was: "*Décrire des espèces nouvelles, c'est le summum de vos desiderata*" (38). Van deze stroom aan nieuw materiaal zou ook Van den Bossche een graantje meepikken, om een toepasselijke uitdrukking te gebruiken.

Illustraties door
A.-R. d'Apreval uit
de *Icones selectae*
Horti Thenensis
(Hagelands Historisch Documentatie-
centrum, Tienen)

Van 1906 tot 1912 was Victor Verbelen (rechts) als teelt-overste werkzaam in de Hortus. De figuur links zou De Wildeman kunnen zijn (Hagelands Historisch Documentatiecentrum, Tienen)

De publikatie van de *Icones selectae* vormde de aanleiding tot een intense samenwerking. De briefwisseling tussen beiden in de periode 1899-1910 (39), bewaard in het archief van de Plantentuin te Meise, bevat spijtig genoeg alleen de brieven van Van den Bossche, maar werpt toch een voldoende licht op de concrete gang van zaken. Bovendien klinkt er onmiskenbaar iets door van de drijfveren, aspiraties en frustraties van Van den Bossche, van het mentor-schap van De Wildeman en ook van hun groeiende vriendschap, ondanks de formalistische toon, "*Veillez agréer, Monsieur*" tot het bittere einde. Tekenend voor hun verhouding is het incident rond een artikel over *Escallonia viscosa*, een uit Chili afkomstige, niet geheel winterharde struiksoort (40). De Wildeman weigert zijn naam te verbinden aan de door Van den Bossche geleverde beschrijving van de vrucht en pas na een derde, koppige maar andermaal mislukte poging zal hij zich verwaardigen om de beschrijving eigenhandig te voltooien. Verdere pogingen tot zelfstandig (wetenschappelijk) gedrag bij Van den Bossche worden hierdoor voor-goed gefnuikt.

Door De Wildeman kwam Van den Bossche in contact met eersterangs botanici: de Duitsers *Adolf Engler* (1844-1930), auteur van een van de belangrijkste standaardwerken (*Das Pflanzenreich*, 1900-1937) en directeur van de botanische tuin en het museum van Berlijn (van wie hij een belangrijke herbariumcollectie verwierf, cfr. infra), *Ludwig Loesener* (1865-1941) en *Hermann Harms* (1870-1942) eveneens uit Berlijn; de Amerikaan *Charles Sprague Sargent* (1841-1927), stichter en eerste directeur van het Arnold Arboretum aan de Harvard universiteit; de Zuid-Afrikaan *Harry Bolus* (1834-1911), die door reizen en een uitgebreid net van correspondenten de Zuidafrikaanse flora op naam en in kaart bracht, en zijn landgenoot *Peter MacOwan* (1830-1909), directeur van de botanische tuin van Kaapstad (41), de Australiër *Joseph H. Maiden* (1859-1925), directeur van de botanische tuin van Sydney (42), de Britten *George Nicholson* (1847-1908), "curator" van Kew Gardens, en de planten-kweker *James Herbert Veitch* (1868-1907) van de befaamde firma in Combe Wood, Surrey, die een eeuw lang een leidende rol speelde bij de import van exotisch materiaal.

De Wildeman was voor Van den Bossche de toegangspoort tot De Wereld van de Wetenschap. Naar aanleiding van determinatieproblemen met een *Rhus* had men Van den Bossche aangeraden zich te wenden tot de universiteit van Göttingen of Berlijn, maar, schrijft hij aan De Wildeman: "*Comme je suis*

connu d'un côté ni de l'autre, je pense que vous aurez la bonté de vous charger de ce message" (43). Als tegenprestatie zal Van den Bossche zijn politieke invloed enkele keren aanwenden om de carrière van De Wildeman positief te beïnvloeden (44). Het kan ook niet ontkend worden dat De Wildeman ook op wetenschappelijk vlak zijn voordeel gedaan heeft aan de maniakale hardnekkigheid waarmee Van den Bossche zich op de plantkunde heeft gestort. Bovendien slaagde De Wildeman erin via de gefortuneerde Van den Bossche herbariumcollecties te bemachtigen, waarvoor in de Nationale Plantentuin blijkbaar geen belangstelling was, omdat Centraal-Afrika er de grootste aandacht opslopte (45). Deze herbariums zullen tussen 1904 en 1906 aanleiding geven tot een derde reeks publikaties waaraan de naam Hortus Thenensis verbonden wordt: *Plantae novae vel minus cognitae ex herbario Horti Thenensis* (46), waarin De Wildeman zijn "*desiderata*" naar hartelust mag botvieren. De illustraties zijn opnieuw van de hand van d'Apreval en van uitstekende kwaliteit. De oorsprong van het beschreven materiaal is tweërlei:

- materiaal uit Mozambique, aangeboden door een zekere Edouard Luja;
- dubbels van Zuidafrikaans en Australisch materiaal afkomstig uit het Koninklijk Botanisch Museum te Berlijn.

Dat de symbiose dan haar hoogtepunt heeft bereikt wordt duidelijk bij het openslaan van het eerste deel van de *Plantae novae*, waarin twee nieuwe soorten uit Mozambique worden beschreven en benoemd: een boom "*Kigelia ikbaliae* De Wild." en een klimplant "*Cissampelos wildemaniana* v.d. Bossche"! Aan dit feit heeft Van den Bossche vermoedelijk ook zijn opname als 'systematicus' in het *Dörfles Botaniker-Adressbuch* van 1909 te danken.

Vanaf 1903 zal De Wildeman zich ook daadwerkelijk inlaten met het beheer van de Hortus, onder meer tijdens de frequente herstellvacanties van de ziekelijke Van den Bossche in Bad Kissingen (47). Naar aanleiding van een gepland bezoek van de familie De Wildeman aan Tienen, wordt met het oog op de aanleg van een bekken voor waterplanten ook de "*rocailleur*" ontboden (48). In de briefwisseling wordt vanaf 1905 veelvuldig gewag gemaakt van inspectieronden door De Wildeman.

DE LEVERANCIERS

Via zaadleveranties en toezendingen van levende planten kon de Hortus zich ten volle ontwikkelen.

De vroegste aanschaf die in de documenten wordt vermeld betreft een *Phellodendron amurense* in 1891 (49). Naar aanleiding van enkele twijfelachtige determinaties wordt een aankoop gemeld van *Rondeletia anomala* bij de bekende firma Van Houtte te Gentbrugge in 1893 (50). In de brieven wordt verscheidene malen gerefereerd aan toezendingen uit Ierland, in één geval blijkbaar van levende planten, want het uitpakken gebeurde in een tochtige loods. In een andere brief wordt een *Rosa engelmännii* vermeld die geleverd werd door de kwekerijen van Thomas Smith, Daisy Hill, Newry, County Down in Ierland (51). Deze firma, die hem was aanbevolen door Nicholson van de Kew Gardens, was onder meer gespecialiseerd in rotstuijnassortimenten (52). Vanuit het Arnold Arboretum worden niet alleen zaden opgestuurd. Bij wijze van troost na een terechtwijzing in verband met een niet zo geapprecieerde afbeelding uit de *Icones*, biedt Sargent een exemplaar aan van een door hem beschreven soort, *Gordonia alataamaha* (= *Franklinia a.*) (53).

Een niet onbelangrijke connectie is ook de Duitser Alwin Berger, beheerder van de tuin van La Mortola in Ventimiglia, aan de Italiaanse Riviera. Dit domein

werd in 1867 aangekocht door Sir Thomas Hanbury (1832-1907) en omgevormd tot botanische tuin, die door zijn klimatologisch bevoorrechte ligging een belangrijke tussenetappe vormde in de acclimatisering van meer zuidelijke, bijvoorbeeld Afrikaanse soorten op hun weg naar noordelijke tuinen (54). Bij het overlijden van Hanbury in 1907 zal Van den Bossche zich bezorgd de vraag stellen die - zoals we reeds gezien hebben - vier jaar later met betrekking tot de Hortus Thensis zal herhaald worden in het *Bulletin de la Société Royale de Botanique de Belgique*: "*Que va devenir sa collection?*" (55). Met La Mortola zal het echter iets beter aflopen dan met de Hortus Thensis. Wat Van den Bossche vreesde ("*Il est rare que les enfants aient les mêmes goûts que les parents*") werd niet bewaarheid in het geval van Cecil Hanbury (1870-1937), die niet ver van de boom viel. Pas na de overname door de Italiaanse staat na de Tweede Wereldoorlog begon de aftakeling. In 1983 werd het domein overgedragen aan de universiteit van Genua die er haar *Istituto Botanico Hanbury* in vestigde (56).

In de Nationale Plantentuin viel blijkbaar bij tijd en wijle ook wel iets van de tafel, bijvoorbeeld een pak niet gespecificeerde zaden uit Congo, dan weer zaden van *Widdringtonia whytei* (= *W. cupressoides*) of *Ilex paraguayensis* (57). Er wordt ook nog gewag gemaakt van zaadlijsten uit Kew en Berlijn, zaadleveranties van een acclimatiseringsbedrijf uit Santa Barbara, Californië, een aanbod van zaden uit India (58). Indien men de correspondentie als maatstaf mag nemen, zijn de toezendingen van Maiden, Bolus en MacOwan in de latere jaren van de Hortus van het grootste belang geweest. Er werd met zaden maar ook met levende planten gesjouwd, bijvoorbeeld de partij Zuidafrikaanse bolplanten vanwege MacOwan, voor het merendeel Iridaceae, enkele Liliaceae en een Aponogeton (59). Naar aanleiding van een bezoek van Maiden aan Europa, vraagt Van den Bossche de bemiddeling van De Wildeman om Maiden ertoe te bewegen enkele levende planten vanuit Australië op te sturen in kleine draagbare kassen (60). De uit zuidelijk Afrika en Australië afkomstige soorten hebben blijkens de laatste indexen een relatief groot aandeel in zijn collectie. De bouw van de grote octagonale serre, waarvan het concept wordt uitgewerkt medio 1903, heeft ongetwijfeld te maken met zijn verzameling snel opschietende Eucalyptussen en Acacia's. Het gaat om een koude serre, waarop een lantaarn wordt voorzien die de hoogte op 8 m brengt. Vermeldenswaardig is ook dat bij de discussies rond het beschaduwingsprobleem mevrouw Van den Bossche zich niet onbetuigd laat. Waar de architect (Lynaert of Pynaert) bekalking

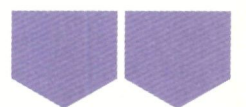
De *Betula maximowicziana*
(foto O. Pauwels)

M&L BINNENKRANT

Nr. 66
Bijlage bij
M&L 12/6
nov.-dec.
1993

Literatuur

PARCS ET JARDINS HISTORIQUES DE WALLONIE

Op 10 september 1993 verscheen het eerste deel van een nieuwe inventarisreeks die de historische parken en tuinen van Wallonië viseert. Als afsluiting van het Europees jaar van de Historische Tuinen (in Vlaanderen onopgemerkt voorbij gegaan!) is dit een mooie Waalse geste. Inventariseren is immers een belangrijke stap, want een eerste vorm van bewaren. Zoals de orgelinventarissen vult de tuineninventaris de bekende reeks aan die het bouwkundig erfgoed registreert en verschijnt onder de benaming *Le Patrimoine monumental de la Belgique. Wallonie*, tegenhanger van *Bouwen door de eeuwen heen*. Andere aanvullende inventarissen in Wallonië onderzochten al de ijskelders, de muziekiosken en de watertorens.

De tuineninventaris houdt, zoals de architectuurinventaris, dezelfde indeling per administratief arrondissement aan. De voorliggende publikatie omvat er twee, namelijk de arrondissementen Huy en Waremme, beide deel uitmakend van de provincie Luik. Het is een systematische en exhaustieve lijst van tuinen, die tussen januari en augustus 1993 werden bezocht. Aan het plaatsbezoek ging bibliografisch, kartografisch en iconografisch onderzoek vooraf. De openbare stedelijke parken werden niet opgenomen, vermits dit afzonderlijk, door de universitaire faculteiten te Namen gebeurt. Het aantal weerhouden tuinen in beide arrondissementen samen, bedraagt 160, waarvan een 15-tal niet ter plekke kon onderzocht worden. Slechts een paar kregen de vermelding dat ze wettelijke bescherming verdienen.

Het inventarisgedeelte, dat beide arrondissementen achter elkaar omvat, wordt in het boek voorafgegaan door een al te beknopte *Introduction* (p. 13-14), het in extenso opgenomen '*Charte de Florence*' (p. 15-17), en een fraai geïllustreerde *glossaire*. Elk arrondissement heeft zijn lijst van gerepertorieerde historische tuinen, waarin ook de omwille van hun geringe

waarde, niet voor publikatie weerhouden items voorkomen. Een situatiekaart van de wel gepubliceerde tuinen in het arrondissement vindt men respectievelijk op p. 31 en p. 189. Enkele bladzijden met kleurenillustraties scheiden de inventarisbladzijden van beide arrondissementen, en een bibliografie rondt de uitgave af.

Zoals in Vlaanderen is een bescherming als monument van een park of tuin mogelijk. Het *Charter van Florence* (21 mei 1985) bepaalt immers: "*een historische tuin is een compositie van vegetatie en van architecturale elementen die uit artistiek of kunsthistorisch oogpunt van algemeen belang is, en aldusdanig een monument*" (art 1).

Bescherming is evenwel niet het eerste doel van de inventaris; wel historische parken en tuinen documenteren en er minstens een momentopname van vastleggen. Dit blijkt uit de editie. Alle gegevens worden op één bladzijde beknopt vermeld, de tegenoverliggende pagina is voorbehouden aan de illustraties. De *inventarisfiche* vermeldt eerst de identificatie (gemeente, naam van de tuin, deelgemeente, ligging, adres, statuut, al dan niet openstelling voor het publiek); ze vervolgt met een overzicht van de cartografie, de iconografie en de bibliografie van het goed; de *technische beschrijving* geeft het type, de datering, de ontwerper, de oppervlakte, de architecturale elementen, de vegetatie, de waterpartijen, de roerende onderdelen, de moestuin, de bewaringstoestand, de onderhoudstoestand, desgevallend de restauratie en, waar nodig, een expliciete vermelding van merkwaardigheden die zowel

architectuur als vegetatie kunnen betreffen. Onderaan de fiche komt telkens de zeer beknopte *historische nota*.

Het *illustratiemateriaal* bestaat altijd uit het detail van de betreffende tuin uit de Ferrariskaart (1771-1777), uit de oudste (1867) militaire kaart op schaal 1/20.000 en uit de recentste uitgave van de stafkaart op 1/10.000 van het Militair Geografisch Instituut. Dit kan, geval per geval, aangevuld zijn met het orthofotoplan, een figuratieve kaart, een ontwerpplan enzovoort en met recente of archivalische foto's van de tuin of zijn samenstellende delen. De inventarisfiche samen met de illustratie geeft dus per onderzocht object heelwat gegevens. Men krijgt een inzicht in de evolutie van het terrein plus een waardevolle momentopname, die geldt zowel voor de structurerende elementen, de architecturale en versierende onderdelen als voor de waterpartijen en de vegetatie. Zover zit alles goed.

Op andere punten evenwel is de uitgave voor verbetering vatbaar. De juiste, exacte ligging van het besproken item op de detailkaarten, bijvoorbeeld bij middel van inkleuring, aflijning of rastering, zou voor meer duidelijkheid kunnen zorgen. De *Typing* die elke tuin meekrijgt is beperkt tot 5 kernwoorden: *régulier* (regelmatig), *paysager* (landschappelijk), *libre* (samengesteld), *Art Nouveau*, *contemporain* (eigentijds). Dit wordt op p. 17 laconiek vermeld, zonder definitie, omschrijving of nadere verantwoording. Het *glossarium* (p. 19-23) neemt deze woorden ook niet op, zodat ze evenmin hier verklaard worden. Andere termen in dit glossarium vertonen trouwens ook lacunes of onnauwkeurigheden; bijvoorbeeld bij "*haya*" ontbreekt de eerste betekenis als 'onzichtbare' begrenzing van een domein in de vorm van een droge gracht, met de bedoeling het omringend landschap in de tuinaanleg te betrekken (wat in het Frans met '*saut-de loup*' wordt aangeduid, term die evenmin is opgenomen). Ook de definitie van "*fabrique*" schiet ons inziens tekort, en dan vooral omdat de 'historische blik' ontbreekt.

Onze zwaarste kritiek geldt de *Introduction* (p. 13-14). De inleiding is hier ongetwijfeld het zwakste punt, terwijl die in een gepubliceerde inventaris gewoonlijk het interessantste en ook belangrijkste deel is. Men verwacht er immers de presentatie van het gevoer-

de onderzoek, de verantwoording voor de gevolgde methode en de synthese van de bevindingen. Hier krijgt men dat niet. Men geeft geen algemeen beleid van het tuinenbezit in deze arrondissementen, men verneemt evenmin of het gerepertorieerde bezit representatief wordt geacht voor wat men globaal toch al weet over tuinkunst in ons land, noch vertelt men of men er al dan niet uitzonderlijke tuinen aantrof. Evenmin draagt men thema's aan die nader onderzoek verdienen. Bovendien gaat de aandacht nage-noeg exclusief naar parken bij kasteelduinen of bij een zeldzame *château-ferme*. Waar zijn in het bestand de pastoriertuinen, de boederijtuinen, de tuinen bij boerenhuizen en molens, de tuinen in stadjes als Huy en Wareme? Ook dit kleinere soort tuinen hoort tenslotte toch tot het historisch patrimonium, en heeft iets te vertellen, al was het maar in contrast, over de 'heerlijke' tuinen en parken. Als er van deze tuinen al geen enkel spoor meer zou zijn overgebleven, zou dit feit op zich, ons inziens toch al een vermelding verdienen.

Een tweede punt van kritiek betreft de inventarisatie zelf. Wat wij graag zouden toevoegen is een *presentatie en evaluatie* van het besproken item in één vloeiende zin, die terzelfdertijd de tuin kenmerkt, situeert naar stijl, genre, karakter, tijd en schaal en voldoende informatie verschaft om een eerste globaal beeld op te hangen en toch aanzet tot verdere lectuur van de fiche. Dergelijke synthetiserende en presenterende zinnen troffen we voor sommige tuinen aan onder "notice historique", (wat naar ons gevoel toch nog iets anders is), maar ook heelwat tuinen moeten het zonder stellen.

Onlangs deze kritische bemerkingen, kunnen we de tuineninventaris zeer verwelkomen. Historisch tuinen en parken horen evengoed als gebouwen, hun interieur of hun kunstbezit tot ons waardevol erfgoed dat belangstelling, bescherming en verzorging verdient. Historische tuinen zijn bovendien door de kunsthistorie al te zeer verwaarloosd. Een inventaris kan een eerste stap zijn in de richting van het bestuderen van een materie die uiterst boeiend blijkt te zijn, juist omdat het culturele en het natuurlijke er samen vloeien. Onderzoek inzake tuinkunst zal niet anders dan een verhelderend licht werpen op het wereldbeeld en de mentaliteit van de tuinontwerpers en hun opdrachtgevers, en zal de tijds-

geest helpen schetsen waarin hun tuinen ontstonden.

Op de valreep van het Europees jaar van de Historische Tuinen, is er dan ook beslist ook in Vlaanderen die eerste stap te zetten. Het Bestuur Monumenten en Landschappen start per 1 januari met een snelinventaris Historische Parken en Tuinen in Vlaanderen. We hopen het eerste deel, dat het arrondissement Hasselt-Sint-Truiden zal betreffen te kunnen publiceren in november 1994. Dan zal het net 25 jaar geleden zijn dat de ministers bevoegd voor de patrimoniumzorg in de 21 landen die toen deel uitmaakten van de Raad van Europa, te Brussel vergaderden om er uit bezorgdheid voor het behoud van het patrimonium een gemeenschappelijke politiek te ontwerpen om de teloorgang van waardevol erfgoed af te remmen. In België was de start van de inventariscampagne van het bouwkundig erfgoed daar het antwoord op. Zou het geen mooi gebaar zijn deze zilveren verjaardag te vieren met de publicatie van een tuineninventaris.

C. De Maegd.

De Harlez de Deulin N., Desemme S., Guisset-Lemoine C., Sohet M.-H., *Parcs et jardins historiques de Wallonie. Inventaire. Volume 1. Province de Liège. Arrondissements de Huy et de Wareme*. s.l.: Ministère de la Région wallonne, Division des Monuments, Sites et Fouilles. 269 p.; ill. D/1993-6321-09-01.

Tentoonstellingen

BEHOEDZAAM OMGAAN. MONUMENTENZORG IN BRUGGE 1988-1993

Onder deze titel organiseert het Brugse Stadsbestuur een overzichtstentoonstelling, die plaatsvindt in de

Geremynzaal van zaterdag 15 januari tot zondag 20 februari 1994. Naar aanleiding van deze tentoonstelling wordt onder dezelfde titel een boek gepubliceerd.

Als historische stad met een rijk en verscheiden gebouwenpatrimonium bezit Brugge een gevestigde reputatie op het gebied van de monumentenzorg. Ruim meer dan een eeuw wordt er grote aandacht besteed aan de instandhouding en de restauratie van het gebouwenpatrimonium. Vanaf 1870 nam men een beslissende keuze en kende men een eerste restauratiebeweging. De aandacht ging toen hoofdzakelijk naar de bouwkunst uit de middeleeuwen en de 16de en 17de eeuw. De regionale laatgotische baksteenarchitectuur en de 'Vlaamse renaissance' vormden bovendien een rijke inspiratiebron voor het creëren van nieuwe gebouwen in neo-Brugse stijl. De stadsarchitecten Louis Delacenserie en Charles De Wulf speelden hierbij een vooraanstaande rol. De verfraaiende restauraties waren veelal hard en ingrijpend. Hun epigonen zetten deze trend door tot een heel eind in de 20ste eeuw.

Vanaf de jaren 1970 werd getracht om de gebouwen op een 'zachtere' wijze te gaan restaureren. In navolging van het Handvest van Venetië - dat nog steeds de gedragscode voor de monumentenzorg bepaalt - heeft men sindsdien geleidelijk aan meer oog voor het behoud van de vergroeiende vormgeving van de gebouwen en hun authentieke zeggingskracht. Een consoliderende herstelling geniet de voorkeur boven een historiserende restauratie. Niet alleen de architectura major, maar ook bescheiden en eenvoudige voorbeelden uit alle perioden verdienen de nodige aandacht.

In 1988 verzorgde de stedelijke Dienst voor Monumentenzorg in opdracht van het Brugse Stadsbestuur een publicatie en een tentoonstelling die een overzicht bood van de evolutie van de restauratiebeweging vanaf het laatste kwart van de vorige eeuw: *Stenen Herleven. 111 jaar Kunstige herstellingen 1877-1988*.

Als verlengstuk of tweede luik van deze publicatie staat dezelfde dienst vijf jaar later in voor de redactie van een nieuw boekwerk dat een overzicht geeft van de restauraties van de afgelopen jaren.

Het is belangrijk dat regelmatig gerefleeteerd wordt over de jongste evoluties in de wereld van de monumentenzorg. Zijn we nog steeds erfgenamen van de 19de-eeuwse opvattingen, waarbij het herstellen in de vermeende oorspronkelijke toestand een algemeen verspreide toepassing kende? Of worden bij herstelwerkzaamheden de gebouwen nu behoedzamer aangepakt? Opgemerkt wordt dat er geen eenduidigheid bestaat in de benaderings- en uitvoeringswijzen.

Termen als reconstructie, historiserende restauratie, renovatie of consoliderend herstel worden door en naast elkaar gebruikt. Bij een 'restauratie' van een gebouw worden vaak meerdere disciplines en technieken aangewend. Nog steeds worden monumenten zeer hardhandig aangepakt. Niet altijd heeft men voldoende oog voor de archeologische waarde van de oude bouwsubstantie of de onvervangbare zeggingskracht en het authenticiteitskarakter van originele vormen en materialen.

In een algemene beschouwende inleiding worden meerdere facetten onder de loep genomen. Zo wordt nader ingegaan op de noodzakelijke voorbereidingswerken die de restauratiewerkzaamheden moeten voorafgaan: zowel het bouwhistorisch als het bouwpathologisch en het bouwtechnisch vooronderzoek, de exacte analyse aan de hand van duidelijke foto-opnamen, opmetingen en rapporten, de grondige doorlichting van het gegeven. Archeologisch bodemonderzoek en muurarcheologisch onderzoek zijn disciplines die nog te vaak worden over het hoofd gezien als middel om het gebouw beter te leren kennen in functie van een behoedzaam omgaan met de oude bouwsubstantie. Ook de vernieuwde belangstelling voor interieuraankledingen en kleurafwerkingen komen in deze bondige inleiding aan bod.

De besprekingen van de restauratiewerkzaamheden die in genoemde periode door het Stadsbestuur zelf of met stadssubsidies werden uitgevoerd vormen het leeuwedeel van de publicatie.

In een eerste deel komen de stads-eigendommen aan bod, zoals de kerk en meerdere panden in het Begijnhof, een gedeelte van het voormalige Landhuis van het Brugse Vrije op de Burg, de relegevel van het Gruuthuse-

museum en het molenpatrimonium. De restauratie van de Ezelpoort werd mogelijk gemaakt dank zij het gulle mecenaat van de Nationale Bank van België. Talrijke 19de-eeuwse natuurstenen grafmonumenten op het Stedelijk Kerkhof ondergingen een consolidatiebeurt. Het door Jean Bethune ontworpen neogotische grafmonument van dr. de Mersseman wordt als voorbeeld genomen. De daadwerkelijke interesse voor dit facet van het erfgoed is nog zeer recent.

Het tweede deel behelst de beschermde monumenten die in deze periode met overheidssubsidies werden geres-taureerd. Het stadsaandeel kan variëren volgens de gevolgde procedure, maar bedraagt sinds de in 1992 toegepaste restauratiepremie meestal 7,5 % van de subsidieerbare restauratiekosten. In totaal werden in deze toch vrij korte periode aan 21 beschermde monumenten belangrijke werken uitgevoerd. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij het huis de Caese, Hoogstraat 4; het huis de Halleux, Oude Burg 21; de kerk van de paters karmelieten in de Ezelstraat en de duiventoren van het kasteel de Groene Poorte in Dudzele. Voor de voorbeeldige herstellingswerken aan de laatgotische schermgevel van het Zwart Huis in de Kuipersstraat werd geen beroep gedaan op overheidssubsidies.

Sinds 1877 verleent het Brugse Stadsbestuur subsidies aan privé-eigenaars voor het herstellen of consolideren van kunsthistorisch of standsland-schappelijk waardevolle gebouwen die (nog) niet op de monumentenlijst zijn opgenomen. De subsidie bedraagt 50 % van de subsidieerbare restauratiekosten met een maximum van 500.000,-fr per pand. Meestal worden enkel de delen die zichtbaar zijn vanaf de straatzijde als subsidieerbaar beschouwd. Door de steeds toenemende privé-initiatieven op het gebied van de monumentenzorg, alsook door de verruimde aandacht voor de architectuur uit recentere perioden, wordt meer dan vroeger een beroep gedaan op deze stedelijke subsidiereglementering: een trend die aanmoediging verdient. In de periode 1988-1993 werden niet minder dan 117 privé-restauraties door het Stadsbestuur financieel ondersteund, voor een totaal bedrag van ruim 40 miljoen frank. Deze worden in het derde deel behandeld. Het gaat meestal om huisrestauraties, waarbij de eigenaar bovendien

nog een beroep kan doen op de stedelijke woningverbeteringspremie. De talrijke voorbeelden die één na één worden behandeld, illustreren duidelijk de bonte verscheidenheid van het erfgoed en de uiteenlopende benaderingswijzen in de restauratieaanpak. Het gaat niet altijd om omvangrijke ingrepen; ook het kleine monument verdient de nodige aandacht en ondersteuning, zoals een gevelsteen, een beeldenis of een bordestrap.

J.P. Esther

Behoedzaam omgaan. Monumentenzorg in Brugge 1988-1993

Uitgeverij Marc Van De Wiele, Brugge. 208 blz., circa 300 illustraties, waarvan een 50-tal in kleur. Kostprijs: 1.395,-fr.
Verkrijgbaar in de boekhandel of op de tentoonstelling.

Tentoonstelling: Garemynzaal, op de benedenverdieping van de Hallen op de Brugse Markt, van zaterdag 15 januari tot zondag 20 februari 1994, dagelijks van 10 tot 12 uur en van 14 tot 16 uur.
Toegang gratis.

Colloquium

**LA CONSERVATION DES
PAPIERS PEINTS IN SITU.
MUSEE DU PAPIER PEINT
TE RIXHEIM,
30 SEPTEMBER-2 OKTOBER
1993**

Rixheim is een landelijke gemeente enkele kilometers verwijderd van de industriestad Mulhouse. De naam blijft tot op vandaag verbonden met de fabricatie van behangselpapier. De 18de-eeuwse commanderie van de ridders van de Teutoonse orde herbergt immers sinds 1797 de bekende, vandaag nog actieve manufactuur

Zuber en verleent vanaf 1883 ook onderdak aan *Le musée du papier peint*.

Dit interessante museum vormt een onderdeel van *Le musée de l'impression sur étoffes et du papier peint*, gevestigd in Mulhouse en vooral bekend voor zijn zeer omvangrijke collectie 18de- en 19de-eeuwse bedrukte katoenstoffen en stofontwerpen.

Le musée du papier peint stelt zich tot doel een representatieve collectie samen te stellen omtrent de geschiedenis van het papierbehang.

Onder de bezielende leiding van de conservator Bernard Jacqué groeide het museum evenwel uit tot een internationaal gewaardeerd studiecentrum voor het historisch wandbehang.

In dit verband werden er reeds verschillende colloquia georganiseerd en dit jaar werden er deskundigen uit Amerika, België, Denemarken, Duitsland, Italië, Nederland en Zwitserland uitgenodigd om van gedachten te wisselen over het behoud van historische papierbehangsels in situ.

Een dergelijk thema is voor een museum op het eerste gezicht niet voor de hand liggend. Het is immers de eerste taak van een museum om oude stukken los van hun natuurlijke omgeving in optimale omstandigheden te bewaren en te exposeren.

Maar vermits in een museum, zoals Bernard Jacqué het treffend omschreef in zijn welkomstwoord, alles wel authentiek is maar niets echt, richtte hij zijn aandacht op in situ bewaarde ensembles van behangspapier. Daarbij kwam men tot de vaststelling dat de decoratieve mogelijkheden van bedrukt papier in de 18de en 19de eeuw veel creatiever werden benut dan te zien is in het museum.

Meer nog, de wijze van plaatsing van papierbehang - met veel knip- en collagewerk - was in die periode een kunst op zich en vormde een essentieel onderdeel van de interieurkunst. Het behoud van waardevolle ensembles in situ dringt zich vandaag dan ook op, maar stelt tegelijk specifieke conservatieproblemen.

Het colloquium startte met een reeks van mededelingen, waarbij vooral restaurateurs hun concrete verwezenlijkingen toelichtten.

De Zwitserse restaurateurs Danielle Etienne en Daniel Minder belichtten de mogelijkheden, maar tegelijk ook de beperkingen van de restauratie in situ aan de hand van hun werkzaam-

heden in een particuliere woning te Genève. Zij opteerden er voor de afname en de terugplaatsing van de waardevolle 18de-eeuwse behangsels en hun behandeling in het restauratie-atelier. Deze werkwijze bood de mogelijkheid om het papier grondig te reinigen, te ontzuren en van een nieuwe drager van Japans papier te voorzien. De behandeling in situ, t.t.z. zonder afname, werd door deze restaurateurs enkel mogelijk geacht wanneer er slechts een oppervlakkige ingreep noodzakelijk is. Een dergelijke minimum-interventie zonder demontage werd door de spekers als delicaat en meestal niet-reversibel (!) ervaren. Er stelden zich onder meer problemen betreffende de fixatie van oud vuil, aangezien er niet voldoende kon gereinigd worden en gelet op de onomkeerbaarheid van de retouches. De onmogelijkheid om het papier te ontzuren en van een gezonde drager te voorzien aanzagen de sprekers als problematisch voor de verdere goede bewaring van het papier.

De Amerikaanse restaurateur Mac Clintock bracht een interessante uiteenzetting omtrent zijn restauratiewerk in het beschermde huis *Scalamdre* in Virginia. Hij legde vooral de nadruk op het wetenschappelijk vooronderzoek, de documentatie en de noodzakelijke klimatologische controle. Wetenswaardig is dat de oude behangspapieren, die in het huis werden teruggevonden en gerestaureerd, er ook te koop worden aangeboden ten einde mee voor inkomsten te zorgen. De Utrechtse restaurateur Peter Kipp, die afwezig bleef en enkel schriftelijk een mededeling deed, gaf - in tegenstelling tot zijn Zwitserse collega's - de voorkeur aan een behandeling in situ. Zijn werk aan het mooie en volledig bewaarde Zuberensemble in het Justitiepaleis te Harderwijk, waar alles behandeld werd zonder demontage, werd door verschillende deelnemers als een gevaarlijke camouflage ervaren. Spijtig genoeg moest zijn wederwoord achterwege blijven.

De Deense restaurateur Nina Dahlstrom weekte met haar restauratie van een 19de-eeuws behangsel in het kasteel Selso te Roskilde eveneens een interessante discussie los. Het vrij eenvoudig opgevatte empirepapier met streepjesmotief en boordseel was slechts fragmentair bewaard gebleven. Aan de hand van copieën gemaakt volgens een offsetdrukprocédé wist zij het decoratief ensemble van het interieur passend te herstellen.

De Franse restaurateur Bérengère Chaix daarentegen toonde een overtuigend voorbeeld van integratie van herdrukpapier volgens het zeefdruk-procédé.

De mededeling van restaurateur Lisa Micara uit Genève werd dan weer een betoog voor grondig vooronderzoek alvorens ook maar één behandeling wordt uitgevoerd. Haar ervaringen met een 18de-eeuws behang met een zwarte achtergrond in *La maison du désert* te Lausanne spraken boekdelen. Pas na de demontage van het papier wezen de chemische analyses uit dat het bindmiddel van de picturale laag bestond uit caseïne en dat de lijm bestond uit dierlijke lijm. Deze elementen waren nochtans van essentieel belang om over te gaan tot demontage en vrijlegging, die dan ook met grote problemen gepaard waren gegaan. Tot slot spak Geert Wisse uit Gent over de noodzaak tot en de aanpak van het historisch onderzoek naar het papierbehang. In dat verband lichtte hij de inventarisfiche toe die hij in samenwerking met *Le musée du papier peint* samenstelt.

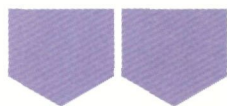
Het colloquium werd georganiseerd in samenwerking met de Zwitserse instellingen de *Basler Denkmalpflege* en de *Service cantonal des monuments historiques de Fribourg*. De twee volgende dagen waren dan ook volledig gewijd aan een aantal interessante bezoeken, waaruit het belang maar ook de complexiteit van het behoud in situ bleken.

Een uitgebreid bezoek werd gebracht aan het kasteel te Mézières in het kanton Fribourg. Een gedetailleerde inventaris van het gebouw, waarvan de oorsprong teruggaat tot de 14de eeuw maar waarvan het huidig uitzicht bepaald werd in het derde kwart van 18de eeuw, werd opgesteld in 1989 op vraag van de *Commission cantonale des monuments historique du canton de Fribourg* door Anne-Catherine Page-Loup en bracht de aanwezigheid van een uniek ensemble van 18de-eeuws en 19de-eeuws papierbehang aan het licht. Niet minder dan 27 verschillende papieren in hun oorspronkelijke context werden er geïdentificeerd. Hun zeldzame verscheidenheid, grote kwaliteit en vrij goede bewaringstoestand gaven aan de vondst een bijzonder karakter. In samenwerking met het *Musée du papier peint* wordt er thans gewerkt aan de verdere documentatie van de

behangsels, terwijl de mogelijkheden van behoud en restauratie - niet zo voor de hand liggend in dit kleine dorpje - verder onderzocht worden.

Aan de *Ecole normale d'instituteurs* te Basel, ondergebracht in een 18de-eeuws buitenhuis, werd een bezoek gebracht en speciale aandacht besteed aan een Chinees beschilderd papierbehang, gekleefd op een 18de-eeuwse lambrisering. Interessant was echter vooral de kennismaking met het tuinpaviljoen *le Cagliostro* te Riehen-Basel met een in situ bewaard panoramabehangsel van de manufactuur Zuber *Isola bella*, geplaatst in het begin van de 19de eeuw en met plinten, kolommen en friezen nog authentic bewaard gebleven. Ook hier weer de aanleiding voor een leerrijke discussie onder restauratiedeskundigen.

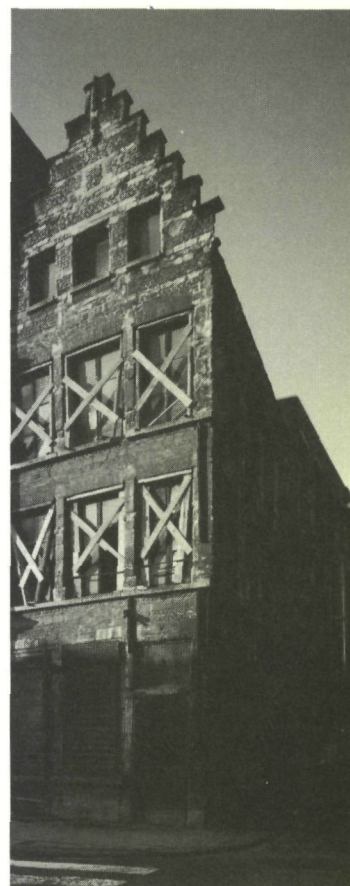
M. Manderyck

Wet- en Regelgeving

BESLUIT VAN DE VLAAMSE REGERING VAN 17 NOVEMBER 1993 TOT BEPALING VAN DE ALGEMENE VOORSCHRIFTEN INZAKE INSTANDHOUDING EN ONDERHOUD VAN MONUMENTEN EN STADS- EN DORPSGEZICHTEN

Omdat het onlangs door de Vlaamse regering genomen besluit tot bepaling van de algemene beschermingsvoorschriften van uitzonderlijk belang is voor de monumentenzorg in Vlaanderen, is het zeker zinvol om er in dit tijdschrift extra aandacht aan te besteden. Dit besluit heeft immers een direct - op het terrein voelbaar - effect op de kwalitatieve invulling van de bescherming die van overheidswege wordt opgelegd. In de mate waarin het de burger - eigenaar of vruchtgebruiker van een beschermd goed - een handelwijze

voorschrijft, legt het tevens de criteria vast aan de hand waarvan het bestuur moet optreden om een bescherming inhoudelijk hard te maken. Het spreekt vanzelf dat het omschrijven van dergelijke normen verstrekkende gevolgen heeft en dus een delicate aangelegenheid is. De belangrijkste uitgangspunten bij het opstellen van de tekstontwerpen die tot het huidige besluit hebben geleid waren:

1° De principes van de kwalitatieve monumentenzorg, zoals onder meer neergeschreven in het Charter van Venetië, toetsen aan de dagelijkse terreinervaring van de inspecteurs van het Bestuur Monumenten en Landschappen.

2° De zeer algemeen geformuleerde verplichtingen ("door de nodige instandhoudings- en onderhoudswerken, het in goede staat te behouden en het niet te ontsieren, te beschadigen of te vernielen") aanvullen met precieze, maar niet-limitatief opgesomde voorschriften, zoveel mogelijk aangepast aan de specifieke aard, situatie en intrinsieke betekeniswaarde van de beschermde goederen.

Doorslaggevend daarbij was de overweging dat het opnemen van gedetailleerde technische voorschriften, ondanks de risico's die zulks inhoudt, niet alleen op louter informatief vlak gewenst is, maar bovendien de "ambtelijke willekeur" zoveel mogelijk inperkt en de burger dus meer zekerheid geeft.

3° Rechtszekerheid bieden door een duidelijke vergunningsprocedure.

Hierna volgt de tekst van de formele *Algemene toelichting* die bij het besluit is gevoegd, en tenslotte de tekst van het besluit zelf.

Algemene toelichting

Beschermingsvoorschriften (erfdienstbaarheden van openbaar nut) vormen de juridische kern van het overheids-optreden om de inhoudelijke waarden die aan de bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten ten grondslag liggen, veilig te stellen en in stand te houden.

Het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten voorziet in het opleggen van beschermingsvoorschriften op drie niveaus. In de eerste plaats gelden de voorschriften die het decreet zelf expliciet vermeldt, vervolgens verwijst het decreet naar op te leggen "algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud", en tenslotte zijn er de voor elk monument, stads- of dorpsgezicht afzonderlijk bepaalde bijzondere voorschriften die in de beschermingsbesluiten zelf vermeld staan.

Ter uitvoering van het decreet werden de "algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud" vastgesteld in twee koninklijke besluiten:

- koninklijk besluit van 6 december 1976 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van de monumenten en de stads- en dorpsgezichten vermeld in de bij ministerieel besluit vastgestelde ontwerpen van lijst van de voor bescherming vatbare monumenten en stads- en dorpsgezichten of van definitief bij koninklijk besluit beschermde monumenten en stads- en dorpsgezichten;
- koninklijk besluit van 27 juni 1977 tot bepaling van bijkomende algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van de monumenten en stads- en dorpsgezichten, meer bepaald voor de orgels.

Deze besluiten werden spoedig na de inwerkingtreding van het decreet genomen om er de (dringend noodzakelijke) uitvoering aan te geven.

Inmiddels echter werd bij de toepassing van het decreet zowel op bestuurlijk als op inhoudelijk vlak de nodige ervaring opgedaan. Na meer dan vijftien jaar zijn de praktische problemen te velde veel beter in te schatten en zijn nieuwe inzichten gegroeid met betrekking tot de draagwijdte en de consequenties van beschermingsvoorschriften. Daarom was het aangewezen om ook de toepassing van beide besluiten inzake de algemene voorschriften kritisch te evalueren, en dienaangaande nieuwe voorstellen te formuleren.

Het voorliggend ontwerp heeft dan ook de bedoeling om deze besluiten te

vervangen door een veel vollediger en meer genuanceerde regeling. De structuur van het ontwerp is zo opgevat dat eerst de voorschriften worden vermeld die slaan op de uit-

wendige elementen van gebouwen en ensembles, waarbij de nodige aandacht wordt besteed aan de straat- en pleinaankleding in het algemeen (Hoofdstuk II). Een apart hoofdstukje is gewijd aan bodemgesteldheid en vegetatie, mede ter bescherming van (als monument beschermde) waardevolle bomen (Hoofdstuk III). Het interieur van de monumenten, en de roerende goederen die daar deel van uitmaken, werden voor de overzichtelijkheid in een apart hoofdstuk ondergebracht (Hoofdstuk IV). Vervolgens komen de aanvullende voorschriften aan bod voor de objecten die wegens hun eigenheid een meer gespecialiseerde behandeling vereisen, zoals orgels, molens, industrieel erfgoed en grafmonumenten (Hoofdstukken V, VI en VII). In een laatste hoofdstuk wordt de procedure geregeld waarbij de eigenaar of vruchtgebruiker van beschermde goederen de toelating kan verkrijgen voor het uitvoeren van bepaalde werken en handelingen.

Besluit van de Vlaamse regering

"DE VLAAMSE REGERING",

Gelet op het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten, inzonderheid op artikel 5, §3 en 4 en artikel 11, §1 en 2;

Gelet op het akkoord van de Vlaamse minister bevoegd voor begroting, gegeven op 19 juli 1993;

Gelet op het advies van de Raad van State;

Op voorstel van de Vlaamse minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming;

Na beraadslaging,

Besluit:

Hoofdstuk I. - Toepassingsgebied

Artikel 1. §1. Dit besluit is van toepassing op de monumenten en de stads- en dorpsgezichten die met toepassing van het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten :

- krachtens artikel 6 van het decreet onderworpen zijn aan de onmiddellijk van toepassing verklaarde rechtsgevolgen;

- opgenomen zijn op een ontwerp van lijst van voor bescherming vatbare monumenten en stads- en dorpsgezichten;
- definitief beschermd zijn;

§ 2. De voorschriften van dit besluit zijn slechts van toepassing voor zover zij niet afwijken van de specifieke voorschriften bepaald in de in §1 vermelde beschermingsbesluiten.

Hoofdstuk II. - Voorschriften betreffende de gebouwen en de elementen van straat- of pleinaankleding in het algemeen

Art. 2. § 1. Onverminderd de bepalingen van artikel 3 is de eigenaar of vruchtgebruiker van hetzij een monument, hetzij van een ander onroerend goed dat deel uitmaakt van een stads- of dorpsgezicht, verplicht zorg te dragen voor de instandhouding en het onderhoud, ondermeer door :

- 1° het onmiddellijk herstellen van dakschade, het dichtn of afdekken van lekken;
- 2° het tijdig reinigen van dakgoten, afvoerleidingen en zolderingen;
- 3° het treffen van maatregelen tegen ongunstige weersomstandigheden en tegen dierlijke vervuiling, het onmiddellijk vervangen van gebroken of gebarsten ruiten en het tijdig sluiten van ramen en dakvensters;
- 4° het leegpompen van ondergelopen kelders;
- 5° het treffen van de nodige veiligheidsmaatregelen, inzonderheid tegen brand, blikseminslag, waterschade, diefstal en tegen moedwillige of toevallige beschadiging;
- 6° het onmiddellijk nemen van consolidatie- en beveiligingsmaatregelen in geval van nood.

§ 2. Hij meldt elk schadegeval en desgevallend elke noodmaatregel die hij heeft genomen aan de Vlaamse regering of haar gemachtigde en aan de betrokken gemeente.

Art. 3. De volgende werken en werkzaamheden tot instandhouding en onderhoud zijn verboden behoudens schriftelijke vergunning van de Vlaamse regering of haar gemachtigde:

- 1° de vervanging van dakbedekking, geheel of gedeeltelijk, door andere materialen of met een ander uitzicht dan de aanwezige, met

uitzondering van wat bepaald is in artikel 2, § 1, 6°;

- 2° het beschilderen van ongeschilderde elementen, of schilderen in andere kleuren of kleurschakeringen of met een andere verfsoort dan de aanwezige;
- 3° het bepleisteren van niet bepleisterde elementen of bepleisteren met een andere samenstelling of textuur, alsook het ontleisteren van bepleisterde elementen;
- 4° het verwijderen van voegen, alsook voegen of hervoegen op een andere wijze of met een voegspecie van een andere samenstelling of kleur dan de aanwezige;
- 5° het reinigen anders dan met zuiver water onder gecontroleerde lage druk, inzonderheid schoonmaken door hydropneumatische zandstraling, door chemische reiniging met afbijtmiddelen of reiniging met pasta's, alsook het gebruiken van hydrofoberingsmiddelen en van scheikundige verstevigings- of reinigingsmiddelen;
- 6° het aanbrengen, vervangen of wijzigen van decoratieve gevelelementen, smeedijzer en beeldhouwwerk;
- 7° het verstevigen van constructieve elementen als leem, balken, gietijzeren zuilen, muurdelen, metselwerk en zo meer door toegevoegde structuren of ze vervangen door een ander materiaal of met een ander uitzicht dan de aanwezige, met uitzondering van wat bepaald is in artikel 2, § 1, 6°;
- 8° het vervangen of wijzigen van buitenschrijnwerken als deuren, ramen, luiken, poorten, gootconstructies en dergelijke, alsmede beslag, hang- en sluitwerk, door een ander materiaal of met een ander uitzicht dan de aanwezige;
- 9° het aanbrengen, vervangen of wijzigen van beglaasde al dan niet figuratieve elementen door ander materiaal of met een ander uitzicht dan de aanwezige;
- 10° het aanbrengen, wijzigen of vervangen van publiciteitspanelen, licht-reclames, uithangborden, opschriften en dergelijke;
- 11° het stapelen van alle stoffen of installeren van alle uitrustingen en toestellen die vallen onder de wetgeving op de hinderlijke, gevaarlijke en ongezonde inrichtingen;
- 12° het zichtbaar aanbrengen van leidingen of apparaturen voor nutsvoor-zieningen;

- 13° het aanbrengen, wijzigen of vervangen van straatmeubilair, zoals bloembakken, banken, lantaarns, verlichtingspalen, pompen, parkeermeters, hekkens, tuinmuren, afsluitingen, wachthuisjes, telefoocellen en andere beeldbepalende elementen;

- 14° het wijzigen of vervangen door een ander materiaal dan de aanwezige van bestrating, trottoirs en stoepen;

- 15° het uitvoeren van graafwerken die de stabiliteit van gebouwen en constructies in gevaar kunnen brengen;

- 16° het ondernemen van opgravingen met het doel archeologische monumenten te ontdekken en te onderzoeken.

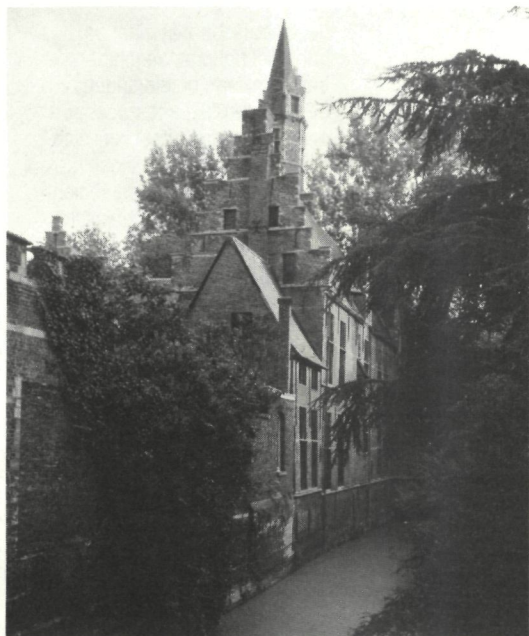
Hoofdstuk III - Voorschriften betreffende bodemgesteldheid en vegetatie

Art. 4. De volgende werken en werkzaamheden aan beschermde monumenten zijn verboden behoudens schriftelijke vergunning van de Vlaamse regering of haar gemachtigde :

- 1° het uitvoeren van om het even welke ingreep op bomen en vegetatie-complexen evenals op de betrokken wortelzones, zoals onder meer snoeien, ontwateren of grondverdichten;
- 2° het uitvoeren van elke ingreep op de geologische of geomorfologische merkwaardigheden die het uitzicht ervan kan veranderen of het voort-bestaan van deze elementen in gevaar kan brengen.

Art. 5. De volgende werken en werkzaamheden binnen beschermde stads- en dorpsgezichten zijn verboden behoudens schriftelijke vergunning van de Vlaamse regering of haar gemachtigde:

- 1° alle activiteiten die de verdwijning van bomen en struiken tot gevolg hebben, met uitzondering van normale, oordeelkundig uitgevoerde onderhoudswerken, zoals het kappen en snoeien van opgaande bomen, hakhout, knobomen, leibomen en gekandelaarde bomen, en het scheren en snoeien van hagen en andere geschoore vormen;
- 2° alle werken en werkzaamheden die de leefbaarheid van bomen kunnen beïnvloeden, zoals verankeringen, standplaatswijzigingen en grondwerken;

Hoofdstuk IV - Voorschriften betreffende het interieur van monumenten

Art. 6. De roerende goederen die zich in het monument bevinden en die onroerend zijn door bestemming moeten in situ worden bewaard. Wanneer verplaatsing buiten het monument noodzakelijk is voor tentoonstellingsdoeleinden, voor conservatie- of restauratiewerken of om veiligheidsredenen, worden de voorwaarden daarvan geregeld in een overeenkomst tussen de eigenaar of vruchtgebruiker, de uitvoerder van de werken of werkzaamheden en de Vlaamse regering of haar gemachtigde.

Art. 7. De eigenaar of vruchtgebruiker is verplicht het interieur in goede staat te bewaren, het te vrijwaren voor beschadiging en vernieling en alle werken te verrichten die noodzakelijk zijn voor de instandhouding en het onderhoud, ondermeer door :

- 1° het te beveiligen tegen brand, diefstal, blikseminslag, waterschade en tegen moedwillige of toevallige beschadiging;
- 2° het onderhouden van de voorzieningen, ondermeer inzake elektrische installatie, verwarming, klimaatregeling, beveiliging en andere technische voorzieningen;
- 3° het tijdig bestrijden van houtworm-, schimmel-, zwam- en vochtaantasting;
- 4° het regelen en onder controle houden van de lichtkwaliteit en

van de klimatologische omstandigheden, voornamelijk de warmte en de vochtigheid in het gebouw, zodanig dat geen nadelige omstandigheden voor de goede bewaring van de inboedel kunnen ontstaan;

- 5° het onmiddellijk nemen van consolidatie- en beveiligingsmaatregelen in geval van nood.

Art. 8. De volgende werken tot instandhouding en onderhoud van de monumenten zijn onderworpen aan een voorafgaandelijke schriftelijke vergunning van de Vlaamse regering of haar gemachtigde :

- 1° het uitvoeren van werken of werkzaamheden die het uitzicht of de indeling van het interieur wijzigen;
- 2° het uitvoeren van werken of werkzaamheden aan de interieurdecoratie, inzonderheid aan wand-, plafondbeschilderingen, lambrisering, aan historische beschilderingen op andere elementen, aan bepleistering, stucwerk, verlagen of andere afwerkingslagen, aan zijde-, leder-, doek- en papierbehang en lambrisering;
- 3° het uitvoeren van schilderwerken;
- 4° het verhogen, verlagen, wegnemen en/of vernieuwen van de bevoering en trappen;
- 5° het uitbreken, vernieuwen, aanpassen, verhogen of verlagen van plafonds en gewelven;
- 6° het uitvoeren van werken aan en het verplaatsen of verwijderen

- zelfs tijdelijk - van kunstwerken, voorwerpen en meubilair, die onroerend zijn door bestemming, met uitzondering van wat bepaald is in artikel 7, 5°;

- 7° het plaatsen of vernieuwen van technische voorzieningen, zoals verwarming, klimaatregeling, elektrische installatie, geluidsinstallatie, sanitair, liften en beveiligingsinstallaties, met uitzondering van wat bepaald is in artikel 7, 5°.

Hoofdstuk V. - Bijkomende voorschriften voor orgels, beiaarden, klokken en torenuurwerken

Art. 9. § 1. De eigenaar of vruchtgebruiker is verplicht de orgels, beiaarden, klokken en torenuurwerken in goede staat te bewaren, ze te vrijwaren voor beschadiging, en alle werken te laten verrichten die noodzakelijk zijn voor de instandhouding en het onderhoud.

§ 2. Hij is verplicht de nodige maatregelen te nemen om het binnendringen van duiven in de torens te verhinderen.

Art. 10. § 1. De toestand van beiaarden, klokken en torenuurwerken moet regelmatig gecontroleerd worden, meer bepaald inzake stabiliteit en veiligheid van de klokkenstoelen, ophangingsassen, klepelvestigingen en uurwerkgewichten.

§ 2. De elektrische leidingen en aandrijfmotoren van de klokken moeten jaarlijks gecontroleerd worden.

Art. 11. § 1. Met het oog op zijn instandhouding moet het orgel regelmatig en vakkundig onderhouden en gestemd worden.

§ 2. Onder de verplichte gewone onderhoudswerken wordt ondermeer verstaan :

- 1° kleine herstellingen aan het klavier, aan de windvoorziening, de windlade en het pijpwerk;
- 2° het bijregelen van de traktuur en de mechanieken;

- 3° het verhelpen van intonatiegebreken;
- 4° het reinigen van het orgel.

§ 3. De volgende uitgebreide onderhoudswerken zijn onderworpen aan een voorafgaande schriftelijke vergunning van de Vlaamse regering of haar gemachtigde:

- 1° het winddicht maken van windladen waarbij werken nodig zijn aan de fundamenttafel, de canceldichting onderaan, de slepen, de pijpstoppen, pijproosters, en ventielen, die al dan niet een demontage van de windlade vereisen;
- 2° vernieuwing of herbeledering van de blaasbalgen, of dichtingswerken aan de windkanalen;

- 3° systematisch en globaal herstelwerk en/of uitlengingswerk aan het historisch pijpwerk, alsmede verstevigingsherstelwerk aan historische frontpijpen.

§ 4. Bij het uitvoeren van de onderhoudswerken is het verboden:

- 1° ondeskundig soldeerwerk te verrichten aan oude pijpen, opsneden te verlagen en op systematische wijze pijpen open te maken aan de kern;
- 2° kaders van windladen te doorboren en de laden onderaan door te prikken.

§ 5. Bij het stemmen moeten de volgende richtlijnen in acht genomen worden :

- 1° stemmen met de stemhoorn zonder dat de stemranden van het pijpwerk worden beschadigd, of de intonatie te beschadigen of te vervormen door het indrukken of scheefdrücken van de monden;
- 2° uitsluitend stemmen in pijpwerk dat niet is vervuild;
- 3° stemmen op windladen die niet lek zijn, en geen doorspraak of overloop vertonen;
- 4° stemmen met geschikte windlevering en winddruk uitgaande van een toonhoogte die past bij de oorspronkelijke lengte van de pijp-corpora.

§ 6. Het is ondermeer verboden :

- 1° te stemmen door hard kloppen met de stemhoorn;
- 2° te stemmen door nieuwe steminsnijdingen aan te brengen.
- 3° te stemmen door niet originele stemlappen en expressions aan te brengen;
- 4° te stemmen door het oude pijpwerk in te korten of af te snijden;
- 5° te stemmen door gaten te boren in de pijpvoeten.

Art. 12. De eigenaar of vruchtgebruiker is ertoe gehouden de klimatologische omstandigheden, voornamelijk de warmte en de vochtigheid in het gebouw, zodanig te regelen en onder controle te houden dat geen nadelige omstandigheden voor het orgel kunnen ontstaan.

Art. 13. De volgende werken en werkzaamheden zijn onderworpen aan een voorafgaandelijke schriftelijke vergunning van de Vlaamse regering of haar gemachtigde:

- 1° het historische materiaal dat tot het orgel behoort wegnemen, transformeren of vervangen;
- 2° de onmiddellijke akoestische omgeving waarin het orgel zich bevindt wijzigen;
- 3° elektriciteitsleidingen en verlichtingsarmaturen op orgelkasten aanbrengen;
- 4° wijzigingen aanbrengen aan houtwerk, beeldhouwwerk, beschilderingen, verguldingen en polychromie;
- 5° het orgel demonteren of verplaatsen.

Hoofdstuk VI - Bijkomende voorschriften betreffende industrieel erfgoed

Afdeling 1. Gemeenschappelijke voorschriften voor wind- en watermolens.

Art. 14. Teneinde het onderhoud van de maalvaardige molen als werktuig te verzekeren, moet hij op zijn minst maandelijks in werking gesteld worden. Met de werking wordt bedoeld het functioneren van het totale productieproces waar dit mogelijk is.

Art. 15. De molen moet volgens de regels van de kunst worden bediend. De Vlaamse regering of haar gemachtigde kan na vaststelling van zware fouten aan een molenaar het verbod opleggen om de molen te bedienen. De eigenaar of vruchtgebruiker van de molen blijft in ieder geval verantwoordelijk voor de staat waarin de molen zich bevindt.

Art. 16. Voor wind- en watermolens gelden de volgende voorschriften:

- 1° alle wigen moeten goed aangespiet zijn en, waar molenbouwkundig vereist, met bezethouten geborgd;
- 2° de assen van scharnier- en draaipunten alsook kamsleutels, kammen, staven, prondelblokken en rijen mogen niet loszitten;
- 3° de bouten van alle ophangende, scharnierende balken moeten in goede staat zijn;
- 4° de sporepot moet steeds vast opgespiet zijn of bijgeregeld zodat het onderrijzer er een verticale stand tegenover heeft;
- 5° kammen en spullen werken op voldoende diepte;
- 6° alle valdeuren moeten automatisch dichtvallen;

- 7° alle wielen moeten centrisch draaien;
- 8° geschuur en/of hobbelen van een roerend onderdeel mogen niet voorkomen;
- 9° alle lagerpunten moeten gesmeerd zijn. Voor stenen lagerpunten moet dit gebeuren met ongezoeten reuzel en grafiet. Houten kammen en spillen moeten gesmeerd worden met een smeermiddel dat het hout niet aantast;
- 10° malen met te weinig graantoevoer zodat de stenen de geur afgeven van vuursteen, is niet toegelaten;
- 11° aan weer en wind blootgestelde houten onderdelen moeten minstens om de drie jaar ingestreken worden met een houtbeschermingsprodukt waarvan de samenstelling door de Vlaamse regering of haar gemachtigde moet zijn goedgekeurd.

Afdeling 2. Voorschriften voor windmolens.

Art. 17. Bij stilstand van de windmolen moeten de volgende maatregelen genomen worden:

- 1° de vang wordt in ieder geval opgelegd, ook bij het op- en afzeilen dient dit te gebeuren telkens een eind aan de voet van de molen komt;
- 2° de keervang wordt ingeschakeld;
- 3° de maalsteenkoppels worden ingeschakeld en blijven maximaal bijgelicht; de graantrechter moet altijd van voldoende graan voorzien zijn;

- 4° de molen wordt met gevluht in de wind gekruidd;
- 5° de molen wordt met de onderste roede aan de ketting gelegd of er wordt een kabel of een balk gestoken door het vangwiel aan het punt dat het dichtst bij de daklijst aan steenrechtzijde is gelegen;
- 6° de bliksemafleider is ingeschakeld;
- 7° de molen mag niet opgezeild zijn; het op- en afzeilen gebeurt geschrant of overhands, zwichten zal het eerst op de buitenroeden gebeuren.

Art. 18. Voorts gelden voor windmolens de volgende voorschriften :

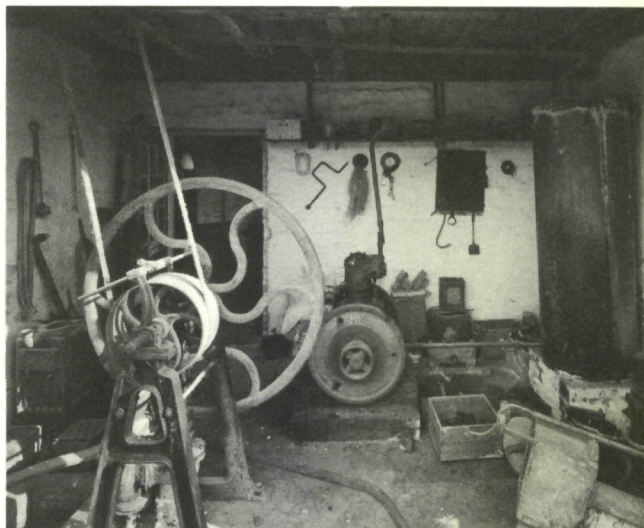
- 1° de vangbalk mag zich nooit onder de horizontale stand bevinden;
- 2° de dwang op de ijzerbalken moet steeds onder lichte spanning staan om het achteruitlopen van lantaams of bonkelaars te beletten;
- 3° ingeval de zeilen uit een natuurvezel bestaan, moeten zij om de 14 dagen worden opengelegd om te drogen en schimmelvorming te vermijden; elk jaar worden ze ingestreken met een oplossing van water, bolus, koudgeperste lijnolie en vet (verhoudingen 10 liter water, 0,75 liter lijnolie, 0,75 liter vet en 1 kg bolus). Dit gebeurt bij gunstige weersomstandigheden rond september;
- 4° de molen meer dan 80 einden per minuut laten lopen is verboden;
- 5° de eigenaar of vruchtgebruiker moet de Vlaamse regering of haar gemachtigde schriftelijk waarschuwen indien in de omgeving van de molen aanplantingen of werk-

zaamheden gepland en/of uitgevoerd worden die nadelig kunnen zijn voor de windvang.

Afdeling 3. Voorschriften voor watermolens

Art. 19. Voor watermolens gelden de volgende voorschriften:

- 1° de werking van watermolens is onderworpen aan de wetten en reglementeringen op de bevaarbare en onbevaarbare waterlopen;
- 2° de van overheidswege opgelegde maximale waterhoogte zal gerespecteerd worden;
- 3° de watermolenaar moet altijd in staan zijn om de nodige maatregelen te treffen bij wateroverlast op basis van een goede hydrografische kennis van het gebied waar zijn gemaal gelegen is;
- 4° de molenaar dient de maximale grenzen van de hoogwaterstanden in zijn gebied te kennen; als het sluiswerk in dit verband ontoereikend blijft, dient de eigenaar ervoor te zorgen dat er verbeteringswerken uitgevoerd worden na daartoe de vergunning te hebben verkregen van de Vlaamse regering of haar gemachtigde;
- 5° bij afwezigheid van meer dan één dag zal de watermolenaar de sluisen en schuiven zo trekken dat risico's voor wateroverlast uitgesloten zijn;
- 6° het is verboden het waterrad te laten draaien indien beschadiging mogelijk is door ongerechtigdheden zoals boomtakken of -stronken,

huishoudelijke afval en aanslibbing aan het wiel;
Deze dienen zo vlug mogelijk verwijderd te worden;

- 7° de eigenaar of vruchtgebruiker moet de Vlaamse regering of haar gemachtigde schriftelijk waarschuwen ingeval van afkalvende oevers, uitspoelende boomvoeten en onderspoeling van de bouwwerken;
- 8° de by-pass van de bouwwerken moet onderhouden worden.

Afdeling 4. Voorschriften betreffende machines, vervoermiddelen, werktuigen, instrumenten en hun toebehoren

Art. 20. De eigenaar of vruchtgebruiker is verplicht de machines, vervoermiddelen, werktuigen, instrumenten en hun toebehoren, hierna toestellen te noemen, in goede staat te houden, ze te vrijwaren voor beschadiging en vernieling en alle werken te verrichten die noodzakelijk zijn voor de instandhouding en het onderhoud.

Art. 21. Behoudens voorafgaandelijke en schriftelijke vergunning van de Vlaamse regering of haar gemachtigde is het verboden toestellen volledig of gedeeltelijk uiteen te nemen, te verplaatsen of de technische kenmerken ervan te wijzigen.

Art. 22. Toestellen moeten volgens de regels van de kunst worden bediend. De Vlaamse regering of haar gemachtigde kan na vaststelling van zware fouten aan een bedienaar het verbod opleggen het toestel te bedienen.

De eigenaar of vruchtgebruiker van het toestel blijft in ieder geval verantwoordelijk voor de staat waarin het toestel zich bevindt.

Art. 23. De eigenaar of vruchtgebruiker dient alle nodige maatregelen te nemen om de toestellen te beschermen tegen roestvorming en aantasting of ontarding van het materiaal. Het is echter verboden roestwerende of roestvormende produkten of andere bestrijdingsmiddelen te gebruiken zonder voorafgaandelijke toestemming van de Vlaamse regering of haar gemachtigde.

Art. 24. Het is verboden onderdelen van toestellen te vervangen of te herstellen door middel van niet originele materialen of met niet originele technieken. In het bijzonder mag men geen geklinknagelde of op andere wijze gemaakte verbindingen vervangen door lasverbindingen.

Art. 25. Het is verboden de toestellen te voorzien van een niet-originele beschildering.

Art. 26. Vaartuigen moeten te water liggen, behoudens schriftelijke vergunning door de Vlaamse regering of haar gemachtigde.

Hoofdstuk VII - Bijkomende algemene voorschriften betreffende graftekens en grafmonumenten

Art. 27. De eigenaar of concessiehouder is verplicht het grafteken of grafmonument in goede staat te houden,

het te vrijwaren voor beschadiging en vernieling en alle werken te verrichten die noodzakelijk zijn voor de instandhouding en het onderhoud, ondermeer door:

- 1° het onmiddellijk herstellen van dakschade, het dichtten of afdekken van lekken, het tijdig reinigen van dakgoten, in het bijzonder bij grafkapellen;
- 2° het treffen van maatregelen tegen ongunstige weersomstandigheden, het onmiddellijk vervangen van gebroken of gebarsten ruiten, het sluiten van deuren, het afdekken - tussen 15 november en 15 maart - van vriesbarstige beeldhouwwerken, architectuurelementen of sierobjecten;
- 3° het onmiddellijk schoren of afdekken met voorlopige materialen in geval van noodsituatie;
- 4° het treffen van de nodige veiligheidsmaatregelen, inzonderheid tegen diefstal en moedwillige of toevallige beschadiging;
- 5° het regelmatig nazicht, onderhoud en desgevallend de vervanging door roestvrij staal van metalen verbindingssdoken;
- 6° het op hun oorspronkelijke plaats terugplaatsen van afglijdende natuurstenen dek- of epitaafplaten;
- 7° het regelmatig ontroesten en herschilderen van ijzeren ramen, deuren, poorten, afsluithekkens en -kettingen en zo meer;
- 8° het stabiliseren van marmeren grafplaten die vervorming vertonen en dit zowel in individuele constructies als bij afsluitingen der cellen in gemeenschappelijke structuren;

- 9° het logisch dimensioneren van aanplantingen als bomen en struiken, ter behoud van funderingen;
- 10° het onmiddellijk nemen van consolidatie- en beveiligingsmaatregelen in geval van nood.

Art. 28. De roerende goederen die zich op, aan of in het grafmonument of grafteken bevinden en die onroerend zijn door bestemming moeten in situ worden bewaard.

Wanneer verplaatsing noodzakelijk is voor conserverings- of restauratiewerken of om veiligheidsredenen, worden de voorwaarden daarvan geregeld in een overeenkomst tussen de eigenaar of concessiehouder, de uitvoerder van de werken of werkzaamheden en de Vlaamse regering of haar gemachtigde.

Art. 29. De volgende werken en werkzaamheden tot instandhouding en onderhoud zijn verboden behoudens schriftelijke vergunning van de Vlaamse regering of haar gemachtigde:

- 1° de vervanging van dakbedekking, geheel of gedeeltelijk, door andere materialen of met een ander uitzicht dan de aanwezige, met uitzondering van wat bepaald is in artikel 27, 1°, 3° en 10°;
- 2° het beschilderen van ongeschilderde elementen, of schilderen in andere kleuren of kleurschakeringen of met een andere verfsoort dan de aanwezige;
- 3° het reinigen van blauwe hardsteen, inlandse marmers en graniet anders dan met zuiver water onder gecontroleerde lage druk, inzonderheid schoonmaken door hydropneumatische zandstraling, door chemische reiniging met afbijtmiddelen of reiniging met tensioactieve producten, alsook het gebruiken van scheikundige verstevigings- of reinigingsmiddelen;
- 4° het reinigen van Carrara-marmer en kalkzandsteensoorten;
- 5° het verstevigen van constructieve elementen als zuilen, muurdelen, metselwerk en zo meer door een ander materiaal of met een ander uitzicht dan het aanwezige, met uitzondering van wat bepaald is in artikel 27, 1°, 3° en 10°;
- 6° het vervangen of wijzigen van buitenschrijnwerken als deuren, poorten, ramen en zo meer, alsmede beslag, hang- en sluitwerk,

door een ander materiaal of met een ander uitzicht dan het aanwezige;

- 7° het vervangen of wijzigen van beglaasde al dan niet figuratieve elementen door een ander materiaal of met een ander uitzicht dan het aanwezige;
- 8° het aanbrengen, vervangen of wijzigen van grafmeubilair zoals bloembakken, sierkransen en andere funeraire symbolen, afsluithekken of -ketens, epitafen en zo meer;
- 9° het aanbrengen, vervangen, herknappen, herschilderen of wijzigen van opschriften;
- 10° het verwijderen van mossen en korstmossen;
- 11° het wijzigen van de bodemverharding in tuintjes, plantsoenen, wegen en tevens in de grafpercelen zelf.

Hoofdstuk VIII - Vergunningsprocedure

Art. 30. § 1. De aanvragen om vergunning voor het uitvoeren van werken en werkzaamheden, andere dan die bedoeld in de artikelen 5 §4 en 11 §2 van het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten, moeten door de eigenaar, vruchtgebruiker of concessiehouder schriftelijk worden ingediend bij de respectieve provin-

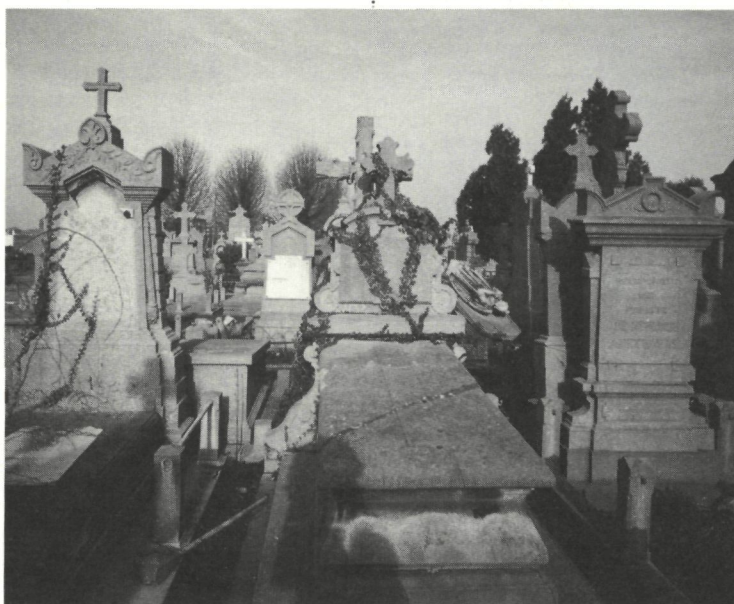
ciale buitendiensten van het Bestuur Monumenten en Landschappen en vergezeld gaan van een nauwkeurige beschrijving van de werken, de aanwijzing van de precieze plaats waar de werken zullen worden uitgevoerd, zo mogelijk aangevuld met tekeningen en/of foto's en de vermelding van het begin en het einde van de werken of werkzaamheden.

§ 2. Binnen twintig dagen na ontvangst van de aanvraag deelt het Bestuur Monumenten en Landschappen de aanvrager schriftelijk mede dat de aanvraag volledig is dan wel met welke gegevens zij moet worden aangevuld.

§ 3. Binnen dertig dagen na ontvangst door het bestuur van de volledige aanvraag, levert de Vlaamse regering of haar gemachtigde een schriftelijke vergunning af of deelt de aanvrager haar weigeringsbeslissing mede.

§ 4. De werken en werkzaamheden mogen pas worden uitgevoerd nadat de schriftelijke vergunning werd afgeleverd en moeten worden uitgevoerd overeenkomstig de in de vergunning bepaalde voorwaarden.

§ 5. Bij ontstentenis van een binnen dertig dagen afgeleverde vergunning of weigeringsbeslissing, wordt de vergunning geacht verkregen te zijn.

Hoofdstuk IX - Opheffings- en slot-bepaling

Art. 31. De volgende besluiten worden opgeheven :

- het koninklijk besluit van 6 december 1976 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van de monumenten en stads- en dorpsgezichten vermeld in de bij ministerieel besluit vastgestelde ontwerpen van lijst van de voor bescherming vatbare monumenten en stads- en dorpsgezichten, of van definitief bij koninklijk besluit beschermde monumenten en stads- en dorpsgezichten;
- het koninklijk besluit van 27 juni 1977 tot bepaling van bijkomende algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van de monumenten en stads- en dorpsgezichten, meer bepaald voor de orgels.

Art. 32. De Vlaamse minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming is belast met de uitvoering van dit besluit.

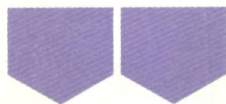
Brussel, 17 november 1993.

De Minister-president van de Vlaamse regering,

Luc VAN DEN BRANDE

De Vlaamse minister van Verkeer,
Buitenlandse
Handel en Staatshervorming,

Johan SAUWENS

Buitenkrant

EUROPESE GEMEENSCHAP

In het publikatieblad van de Europese Gemeenschappen van 13 oktober 1993 verscheen de mededeling over de steun voor modelprojecten 1994. Voor het elfde achtereenvolgende jaar zet de Commissie van de Europese Gemeenschappen haar actie voort

met het oog op de instandhouding van het architectonisch erfgoed.

In 1994 zal de actie betrekking hebben op *"Historische gebouwen en plaatsen die verband houden met de uitvoerende en aanverwante kunsten"*.

Het gaat hierbij om monumenten en plaatsen die op tastbare wijze getuigen van de geschiedenis van de uitvoerende kunsten in de brede zin van het woord, zoals theaters, concert- en operagebouwen, bioscopen enzovoort, en waarvan de historische, architectonische, artistieke en sociale waarde van Europees belang is.

Er zal prioriteit worden gegeven aan projecten voor de instandhouding van monumenten en plaatsen die oorspronkelijk voor uitvoerende kunsten waren bestemd en daarvoor nog steeds worden gebruikt.

Voor het programma is het reglement als volgt:

1.
 - A. Alle ingediende projecten moeten gelegen zijn in een Lid-Staat, tot het thema van het jaar 1994 behoren en door de kwaliteit van de voorafgaande studie en de exemplarische keuze van de restauratietechnieken zo belangrijk zijn dat eventuele steun van de Commissie gerechtvaardigd is.
 - B. De monumenten en/of plaatsen moeten toegankelijk zijn voor het publiek.

C. De Gemeenschapssteun is uitsluitend bestemd voor de restauratiewerkzaamheden.

Archeologische opgravingen als zodanig kunnen niet in aanmerking worden genomen in het kader van dit project. Ook de projecten die zich beperken tot stadsvernieuwing, infrastructuurwerkzaamheden, voorzieningen en nieuwbouw komen niet in aanmerking.

D. De projecten dienen de voor de verwezenlijking van de voorgestelde werkzaamheden noodzakelijke financiële waarborgen te bieden.

E. Voor projecten waarvoor in de vorige jaren reeds in het kader van deze actie een subsidie van de Commissie van de Europese Gemeenschappen werd toegekend, mag geen nieuwe aanvraag worden ingediend.

2. De aanvraagformulieren en een kopie van deze aankondiging kunnen worden verkregen bij:

- de Commissie van de Europese Gemeenschappen
DG X - Culturele actie
(bureau T-120 4/51),
Wetstraat 200, 1049 Brussel
(schriftelijk aan te vragen)
- Bestuur Monumenten en Landschappen
Zandstraat 3, 1000 Brussel
(tel.: mevr. N. Renders,
02/209.29.44)

3. De aanvragen moeten uiterlijk op 31 januari 1994 door de eigenaar

van/verantwoordelijke voor het monument en/of de plaats zijn ingediend. Zij moeten tegelijkertijd worden ingediend bij de Commissie en bij het Bestuur Monumenten en Landschappen. De termijnen dienen strikt in acht te worden genomen; zij worden niet verlengd; de datum van de poststempel zal als officiële indieningsdatum worden beschouwd.

4. Het Bestuur Monumenten en Landschappen dient de aanvraag te onderzoeken en uiterlijk op 25 maart 1994 advies uit te brengen. De beslissing over toekenning van financiële steun zal eind mei 1994 door de Commissie worden genomen op basis van het advies van een jury van deskundigen van internationale bekendheid.

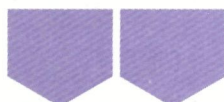
5. De Commissie zal de steun verdelen naar gelang van de kwaliteit en de kosten van de uitgekozen projecten, rekening houdend met de beschikbare begrotingsmiddelen. De financiële steun van de Commissie is beperkt tot een maximumbedrag van 150.000 ecu per project en mag in geen enkel geval meer bedragen dan 25 % van de kosten van de restauratie- c.q. instandhoudingswerkzaamheden.

6. Toekenning van financiële steun door de Commissie kan pas geschieden na ondertekening van een contract tussen de eigenaar en/of de bouwheer van het monument en/of de plaats en de Commissie, waarin met name is bepaald dat:
 - de aanvrager de uitvoering van het project op zich neemt; de financiële middelen van de aanvrager ofwel eigen middelen kunnen zijn, ofwel bestaan uit een subsidie van een openbare of particuliere instelling (bankleningen worden als eigen middelen beschouwd);
 - de aanvrager de Commissie en het Bestuur Monumenten en Landschappen moet toelaten de restauratie- c.q. instandhoudingswerkzaamheden te inspecteren;
 - de restauratie- c.q. instandhoudingswerkzaamheden waarvoor financiële steun van de Commissie wordt toegekend uiterlijk op 15 september 1996 voltooid zullen zijn;
 - de aanvrager in augustus 1995 bij de Commissie een tussentijds

verslag indient over de stand van de werkzaamheden, alsmede een eindverslag in september 1996;

- de aanvrager ervoor zal zorgen dat aan de bijdrage van de Commissie tot de uitvoering van het project ruime publieke bekendheid wordt gegeven en zich er ten minste toe verbindt een plaat aan te brengen met het logo van de Europese Gemeenschap waarop de financiële steun van de Commissie wordt vermeld.

Om het nuttig effect van het project te vergroten is het van belang aanvullende activiteiten te organiseren ten einde het voorbeeldkarakter ervan op het gebied van de instandhouding naar voren te brengen.

Restauratie

DE WINDMOLEN TE RILLAAR (AARSCHOT) INGEHULDIGD

Op zaterdag 2 oktober jongstleden werd de gerestaureerde watermolen *Te Leefdaal* te Rillaar door Vlaams Minister Johan Sauwens feestelijk ingedraaid (en ingemalen).

De watermolen te Leefdaal staat voor het eerst vermeld in geschriften van 1370. Toen was de molen eigendom van de familie Van Schoonhoven. In 1483 werd hij verkocht aan het kapittel van de Sint-Pieterskerk te Leuven. Na de Franse Revolutie werd de molen eigendom van een familie uit het Bretoense Brest. In 1922 kocht de toenmalige huurder, de molenaar Emile De Rijck de molen met de omliggende landerijen. In 1963 kwam *Molen Te Leefdaal* dan in het bezit van het echtpaar Schroeven.

De woning kreeg een grondige restauratiebeurt in 1971, een initiatief dat werd bekroond met de Pro Civitate-prijs van het Gemeentekrediet.

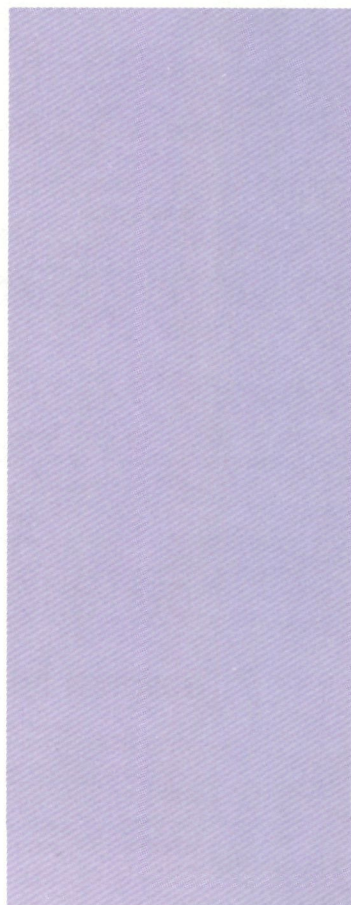
In 1977 en 1980 werden dan het molensite en de molen respectievelijk als landschap en als monument beschermd. De voorbereiding van de restauratie begon in 1983.

Na ontmoedigende problemen vanaf 1986 sloegen Dora en Willy Schroeven en de bij het dossier betrokken besturen de handen in elkaar en konden in 1992 met de inzet van architect Nolens (Hasselt), aannemer Gijbels (Kermt) en molenbouwer Caers (Retie) de restauratiewerken een aanvang nemen.

Op 18 december 1992 volgde de oplevering van de werken. Het resultaat mocht op 2 oktober dan ook zonder enige schroom aan de talrijke genodigden worden voorgesteld.

Op 10 oktober werden alle inwoners van Rillaar uitgenodigd om op hun beurt een kijkje te komen nemen.

De kosten van de restauratie van de molen bedroegen bij de zes miljoen en werden gedragen door de eigenaar, de stad Aarschot, de provincie en het Vlaams Gewest.

NATIONAAL MAATSCHAPPIJ

TOT

BESCHERMING DER LANDSCHAPPEN EN GEBOUWEN

IN BELGIË.

Raadgevingen aan de Ambachtslieden

AANGESTELD TOT HEROPRICHTEN OF HERSTELLEN DER OUDE GEBOUWEN.

Aardwerker.

1° Bij het uitgraven in een oud gebouw of in de nabijheid daarvan, bewaar alle brokken van bewerkte of gehakken stenen, en ook alle andere voorwerpen die zij zoudt aantreffen.

2° Indien zij oude funderingen aantreft, zult gij, onder zekere, steenen lijkstellen, vloeren of andere werken die in hunne oorspronkelijke legging schijnen, vervoer ze niet, maar maak ze zorgvuldig bloot, om alle nuttige waarnemingen te kunnen doen, en, zoo mogelijk, het werk op zijne plaats te behouden.

3° Bij het draaielen of uitgraven rondom oude gebouwen, zijt gij gene funderingen af, hoe ruw zij ook zijn, en let op de wijze waarop zij te een de lucht blootstelt, ten ware zij door eenen metselaar onderzocht en onderstaand werden.

Stel niet bloot of ten toon wat daartoe niet bestemd is. Zorg dat de greppels zulke uitgegraven zijn dat zij, in plaats van het naar de funderingen heen te voeren, het water afleiden.

Metselaar.

Als gij geroepen wordt om 't wissel of de verf van een metselwerk te doen krabben, vergeet niet dat uw werk voor dood heeft de oorspronkelijke oppervlakte te onthouden en niet die te vernietigen. Gij zult dus niet zorg het gebruik van te ruwe werktuigen vermijden en de beste manier bestudeeren om het wissel af te doen zonder de oorspronkelijke oppervlakte te schenden. Vergeet niet dat de wijze waarop men ooit de steen bewerkte groote belangstelling wekt en dat de sporen der oude werktuigen dus niet mogen vernietigd worden.

Deze opmerking is vooral op den Romaanschen bouwstijl toepasselijk, waarvoor de ruwheid zelve der steenen en der ornamenten lijkkare bewijzen zijn van eehheid.

Indien er op de steenen overblijfsels van oude schilderingen bestaan, moeten deze zorgvuldig beschermd worden.

De wijze waarop het wissel wordt toegemaakt hangt veel af van den aard der te reinigen bouwstoffen.

Met zekere bevestigingen is ieder geval eens te beproeven hoe men het best zal te werk gaan.

Het is gewaarsamen het wissel geheel en gansch of gedeeltelijk op de steenen te laten dan een werktuig te gebruiken dat de oppervlakte dezer steenen zou beschadigen, want beter is het, die oppervlakte met het wissel te beuilen dan die in 't geheel niet te beuilen.

Als er na het afnemen van het pleister sporen overblijven van lijfwerk, muurkransen, handen van rozen, enz., bedek die niet en rak ze niet af. Ook, in 't algemeen, kom niet geenen ijeren handboom aan een en 't steenen werk.

Bij het versetten van een gebroken of beschadigd werk, vernietig alleen wat zijnen vroege vorm gansch verloren heeft. Het is verkieslijker het oorspronkelijk werk te behouden, al ware het ook gebroken en beschadigd, dan het volmaken en het heroprijzen van nieuw werk.

Vernietig voornamelijk het gebruik van eenen verhorstet om de tinten van het oude en het nieuwe te vermengen. Het oude moet in zijne eigenaardige tint bewaard worden en geene poging moet aangewend worden om deze tint met andere gelijk te maken.

Verplecht en reinig nooit oude bemoste oppervlakten.

Met de stipte nauwkeurigheid moeten de details van lijfwerk en ornamenten waargenomen worden met het oog op het aanbrengen van nieuwe deelen, daar de fijne brokken gewoonlijk het slechtst bewaard zijn.

Bij het afheffen van een stuk muur, dragt voornamelijk zorg voor het lijfwerk of voor alle ander er in gemetseld bewaakt stuk steen, daar den brokken zich meestal dichtbij hunne oorspronkelijke plaats bevinden.

Als gij vesters of andere ornamenten aantreft door latere werken verborgen, rak ze niet aan, voornamelijk die door een bouwkundige onderzocht zijn.

De ingehrande vloersteenen of alle andere oude vloeren moeten voorzigtig mogelijk op hunne eerste plaats gelaten worden en de teekeningen daarvan tot leidraad dienen tot het teekenen van nieuwe deelen.

In alle gevallen zal men de oorspronkelijke legging van deze vloeren behouden en nooit deze oude overblijfsels wegnemen om ze door nieuwe vloeren te vervangen.

Beeldhouwer.

De aanbevelingen voor den metselaar zijn ook toepasselijk, en op dringender wijze, voor den beeldhouwer, daar oud beeldwerk meer waarde heeft dan oud metselwerk.

Als hij aan een onherwettich gebouw werkzaam is, moet de beeldhouwer zijn talent en zijn verbeelding aan het werk waaraan hij bezig is, onderwerpen, en alleen zoeken dit werk te behouden en voort te bewaren.

Nooit mag hij beproeven een oud beeldwerk te verfraaien of te herstellen.

Plakker.

Als gij geroepen wordt om pleister af te krabben, zult ge eerst dit pleister zorgvuldig onderzaken en daartoe het op verschillende plaatsen afkrabben, en als ge bemerkt dat er oude schilderingen onder zijn, zult ge niet voorigen vooraleer een bouwmeester of een anderen deskundige geroepen te hebben.

Zich vervoegen voor al de aankondigingen in betrekking met de voorwerpen hier boven vermeld in het Secretariaat van de Maatschappij, 31, Roma straat, Brussel.

HET JAARLIJKSCH AANDEEL VAN DE EFFECTIVE LEDEN DER MAATSCHAPPIJ IS OP 5 FR. BEPAALD.

Als het volstrekt noodzakelijk is een muur met oude schilderingen versierd, af te breken, kan men die schilderingen op de volgende wijze behouden: men zal den muur afheffen behalve eenen dunnen laag schiet de schildering. Deze zal met cement beplakt en in een houten lijst geplaatst worden, en droog zijnde, zal dit alles in eens er uitgenomen worden om het in een museum te zetten. Doorgaans moet het oud pleisterwerk niet afgehaakt, maar op de beschadigde plaatsen hersteld worden.

Het nieuwe pleisterwerk op oude muren moet zeer dan en vooral vermind zijn bij het verband der steenen, zoals het ooit zijn gedaan werd.

Alle pleisterwerk moet zoo gemaakt worden dat het eene geschikterde versiering kunne ontvangen.

Timmerman.

Wes niet te snel om oude dakwerken of al ander timmerwerk af te breken. Gedenk intusschen dat deze werken eene waarde hebben verre verheven boven de herstellingskosten.

Een oud timmerwerk zorgvuldig met steunelen of al andere middelen hersteld, heeft honderdmaal meer waarde dan het nemaskeel daarvan in nieuw hout vervaardigd.

Zelfs zeer er stige beschadigingen kunnen hersteld worden en gij zult vijtig naar het middel zoeken om het oud werk te kunnen bewaren. Als gij dat niet doet, zou men van de nietigele voorrechten gelijk maken om een werk van mischien zeer schatbare verdien te vernietigen.

Doorgaans zult gij geen oud timmerwerk versetten om het te vernemen. Werk liever ter plaatse, vak voor vak, en alleen gedurende de lente en zomermaanden.

Met een goed stelstel van gepakte of gederde dekkenlen of ander doelmatig dekmiddel zult ge het hout gedurende de bewerking droog houden. De invloed der vochtigheid is noodlottig voor de oude stukken hout.

Versander het uitsicht van oud timmerwerk niet en vooral bestrijk het nie met olie of vernis.

Doorgaans, even als 't den metselaar werd aanbevolen, denk altijd dat uw werk bewaren is en niet vernemen.

Bewaar met eene bijzondere zorg alle overblijfsels van geschilderde versiering welke gij op oude houten werken nocht ontdekken.

Schrijver.

Al wat men tot den timmerman gongt heeft, is insgelijks voor den schrijver van toepassing.

Hij behoudt, zooveel mogelijk, op hunne oude plaats de oudwetse werken die hem toebehooren en wacht zich die van plaats te veranderen om ze te herstellen, tenzij onder het bevel van een bijzonder bevoegd man.

Alle overblijfsel van oud schrijfwerk, wat ook de vorm en de bestemming daarvan wezen mogen, moet zorgvuldig op zijne oorspronkelijke plaats behouden worden en als het verset is moet het ten spoedigst en, voor zooveel het mogelijk is, teruggebracht worden.

Glazenmaker.

Bewaar met bijzondere zorg de oude glazen. Neem ze nooit uit de vensters waar ze geplaatst zijn, tenzij onder het bijzonder toezicht van een bouwmeester, hoe grof, onvolmaakt en klein de brokken ook zijn.

Schilder.

Behoud alle overblijfsels van oude schilderingen zonder die ooit te willen herstellen, tenzij onder het toezicht van een bevoegd man.

Smid.

Laat op hunne oorspronkelijke plaats alle modellen van oud gesmeed ijzer, die gij zoudt aantreffen, als staven en stutten, die gij alleen op 't rechtstreeksch bevel van eenen bouwmeester zult versetten.

Aan werkhazen en werkliden in het algemeen.

Vergeet nooit dat de herstelling van een overblijfsel van oude bouwkunst, hoe gering ook, een werk is dat op een heel andere wijze moet uitgevoerd worden dan een nieuw werk of de verandering van een nieuw werk.

Het doel is niet alleen het werk in goed-a staat te herstellen, maar een echt model van 't lands kunsten te behouden en te bewaren.

Eik oud gebouw heeft zijne bijzondere waarde, en zelfs als ge denkt, op 't eerste scheid dat zijn toestand eene heropbouw vereischt of dat gij het gemakkelijker in zijn geheel zoudt kunnen heropbouwen, vergeet nooit dat zijn gansche waarde verdwijnt als zijne eehheid niet meer duidelijk is. Uw plicht bestaat niet in heropbouwen maar in bewaren.

Let dus wel op niet helvazing een model van oude kunst te vernietigen, onder voorwendsel dat het niet in staat is behouden te worden. De vernietiging van aloud kunstwerk is een nationaal verlies.

voorstaat, verdedigt zij een gordijnsysteem dat van binnenuit kan bediend worden (61).

VERBELEN EN DE ANDEREN

Voor de aanleg en het onderhoud van de serres en het park deed Léon van den Bossche beroep op verschillende tuinbouwkundigen, onder meer Jean Baptiste Wauters, François Smets en Victor Verbelen, en een aantal hulptuiniers onder meer Louis Smets, Petrus Van de Poel en Alphonse Genoe. Al deze personen werden in het testament van Van den Bossche opgenomen (62).

Over de figuur van Victor Verbelen (1886-1975), de enige die in de brieven van Van den Bossche in positieve zin wordt vernoemd, zijn een aantal aanvullende gegevens bekend (63). Hij studeerde van 1901 tot 1904 aan het Rijksinstituut voor Tuinbouw te Vilvoorde, was in 1905 gedurende enkele maanden verbonden aan de "Jardin Botanique" te Brussel, waar hij speciaal instond voor de tropische serres, en kwam via Emile De Wildeman in contact met Léon

van den Bossche, die hem in dienst nam als "teelt-overste". Na de dood van Van den Bossche in 1911 bleef hij nog één jaar in de Hortus. De rest van zijn carrière was hij achtereenvolgens werkzaam bij de Belgische Boerenbond, lesgever in Leuven en Weze-maal en - vanaf 1919 - Rijkstuinbouwconsulent.

HET EINDE VAN DE HORTUS

De uitdijende collectie, plaatsgebrek, onkunde bij sommige van zijn medewerkers, meteorologische omstandigheden - bijvoorbeeld droogte (1901) of winterse ravages - en, vooral, de versnelde aftakeling van Van den Bossches gezondheid maken dat het, zelfs na het in dienst treden van de competente Verbelen, met de Hortus stilaan bergaf gaat.

De perioden van "*parasse et atrophie*", zoals hij het zelf noemt (64), volgen elkaar vanaf 1906 in versneld tempo op. Met het dood van zijn vrouw op 2 februari 1909 dooft grotendeels zijn belangstelling voor de Hortus, op enkele opflakkingen na. Als hij enkele maanden later terug in staat is om de tuin en de serres te bezoeken, stelt hij vast dat ze in een lamentabele staat verkeren. "*Je serai bien gêné de les montrer à Mr. Bolus*" en een jaar later: "*Je suis incapable de penser et d'écrire, c'est tout ce que j'ai à vous dire*" (65). In mei 1910 zal De Wildeman de Hortus nog met een bezoek vereren, volgens Van den Bossche "*un encouragement pour le jeune homme qui fait ce qu'il peut*" (66). Dit betreft zonder twijfel Verbelen. Op 30 januari 1911 overlijdt Léon van den Bossche. Op de doodsbrief komt Ikbal Hanem Berzeg niet voor.

Het voortbestaan van de Hortus is een probleem dat Van den Bossche tijdens zijn laatste levensjaren blijkbaar hoe langer hoe meer gaat obsederen. In een brief aan De Wildeman van 7 juni 1904 stelt hij niet alleen vast dat het hoe langer hoe moeilijker wordt om de planten van zijn collectie die gestorven zijn te vervangen omdat zijn belangrijkste leveranciers in Engeland, Duitsland, Frankrijk en Italië hun catalogi tot de helft gereduceerd hebben ("*C'est ennuyeux*"), maar ook dat het voortbestaan van zijn collectie als dusdanig problematisch wordt, "*Car, il ne peut être question de la donner à la ville: les libéraux avec l'illustre Mr. Beaudouin en tête se sont conduits comme des goujats*" (67). Het lot zou er anders over beslissen.

VAN "GOED KRONACKER" TOT STADSPARK (68)

In zijn testament van 1909 had Léon van den Bossche een zekere Albert Vinckenbosch aangesteld tot alge-

De op één na dikste
geregistreerde
Japanse noteboom
(Ginkgo biloba)
van Vlaanderen
(foto O. Pauwels)

meen legataris. Vinckenbosch was, voor zover kon worden nagegaan, niet direct verwant met de erflater. In 1911 vestigde hij zich met zijn familie in het domein. In 1923 verkocht hij het door aan de *Société anonyme La Raffinerie Tirlemontoise*. Toen in 1936 de *Caisse Tirlemontoise de Dépôts* werd opgericht, werd deze depositokas door de inbreng van de Tiense Suikerraffinaderij de volgende eigenaar van het "goed Van den Bossche".

Maar op dat moment werd de naam van het eigendom in de volksmond al verbonden met een andere Tiense coryfee, Paul-Georges Kronacker (geboren in 1897), die al sinds 1928, als beheerder-bestuurder van de Tiense Suikerraffinaderij, het domein bewoonde. Als liberaal politicus en senator (1936-1946) zou Kronacker -vanaf 1949 baron- vooral in de jaren onmiddellijk na de oorlog een niet onbelangrijke rol spelen, met als hoogtepunt wellicht het voorzitterschap van de Kamer van Volksvertegenwoordigers (1958-1961). Hij was tevens meermaals voorzitter of lid van verschillende internationale commissies die vrijwel steeds met landbouw of suikerproductie te maken hadden. In de Kronackerperiode werd het park aangepast aan de moderne en ook wel meer mondaine eisen van de bewoners: een

garage, een zwembad - het huidige vijvertje - en, op de plaats van de latere kinderkliniek, ook een tennisveld.

De Commissie van Openbare Onderstand besliste in 1946 om haar grond in het Begijnhof te ruilen voor een deel van het goed van voornoemde *Caisse Tirlemontoise de Dépôts*. In 1949 keurde de gemeenteraad dit initiatief goed, zodat het jaar daarop de akte van ruiling kon worden opgemaakt. Het eigendom in de Dr. Geensstraat (toen nog Augustijnenstraat), bestaande uit een woonhuis met aanhorigheden, garage, serres, tuin, siertuin met park en zwembad, kwam zodoende in handen van de Commissie van Openbare Onderstand. Een strook van 38 a 26 ca, gelegen in de Delpoortestraat nr. 2, bleef evenwel eigendom van de Depositokas. Het goed werd toen al geruime tijd niet meer door de Kronackers bewoond. Alhoewel zij nog tot 1960 stonden ingeschreven op het adres van de huidige stadsbibliotheek, woonden zij al sinds 1944 in Antwerpen, het jaar waarin het park ook als stadspark ging dienstdoen. Al in 1947 had de stadsbibliotheek haar intrek genomen in het woonhuis.

Einde 1950 diende de *Fondation Marguerite-Marie Delacroix*, een aanvraag in om op deze strook een "pouponnière" of zuigelingenkliniek te mogen

Plan van het domein ten tijde van Kronacker (niet gedateerd, met de hand ingekleurd). De aanduidingen met betrekking tot groenten en landbouwgewassen zijn vermoedelijk van latere datum. Het is niet bekend of er ooit tomatenparterres geweest zijn (Hagelands Historisch Documentatiecentrum, Tienen)

DE WONING IN HET VOORMALIG 'GOED VAN DEN BOSSCHE'

GRETA PAESMANS

In tegenstelling tot het park bleef het herenhuis van het "goed Van den Bossche", tot voor kort stadsbibliotheek, sinds de bouw tijdens het eerste kwart van vorige eeuw vrijwel ongewijzigd. Karakteristiek is de ongewone inplanting en typologie, die het midden houdt tussen een hôtel de maître "*entre cour et jardin*" en een herenwoning in de rij. De laat-classicistische herenwoning is dwars op de straat ingeplant, terwijl een L-vormige dienstvleugel er haaks op aansluit. Samen omlijnen ze een driehoekig voorplein, afgesloten met een gietijzeren hek.

De **woonvleugel** vertoont een rechthoekige plattegrond, is zes traveeën breed en twee bouwlagen hoog en wordt afgedekt met een leien zadeldak met geprofileerde houten dakgoot. Hij is opgetrokken in bak- en kalkzandsteen, met wit bepleisterde gevels op natuurstenen basement. De straatgevel heeft een eenvoudige symmetrische geleding ontleend aan een dubbele rij vensters gevat in vlakke, natuurstenen omlijsting met een trapeziumvormige sluitsteen. De hoge, achtdelige vensters van het gelijkvloers -de verdieping-vensters tellen zes ondervindingen- zijn voorzien van persiennes. In de corresponderende parkgevel worden de twee middelste traveeën geaccentueerd door een licht vooruitspringend, natuurstenen risaliet, bekroond met een driehoekig fronton in een geprofileerde omlijsting op klossen. Dit risaliet wordt geritmeerd door twee tuindeuren en balkondeuren, terwijl de muurdammen zijn versierd met verhoogde spiegels met oren. De sterk geprofileerde muurlijst op gegroefde consoles ter hoogte van de verdieping was wellicht de aanzet van een balkon dat over de hele breedte van het risaliet doorliep. Momenteel zijn de balkondeuren enkel van een bescheiden borstwering voorzien. Ook de naar

het park gerichte zijgevel kreeg een volwaardige gevelafwerking met hoge, rechthoekige vensters en een driehoekige frontonbekroning.

De eveneens wit bepleisterde, lagere bijgebouwen tellen twee bouwlagen onder een zadeldak. Het volume langs de straatkant is opengewerkt met een deur en een dubbele rij vensters in een rechthoekige, natuurstenen omlijsting, terwijl zich uiterst rechts de rondbogige koetspoort bevindt. Via een overdekte doorgang bereikt men de binnenkoer met aan de linkerzijde het vroegere **wagenhuis**, herkenbaar aan de licht getoogde openingen, momenteel opgevuld met recentere vensters en deuren. Aan het uiteinde van deze vleugel situeert zich de **oranjerie**, een eenvoudige bak- en natuurstenen constructie met hoge, ijzeren rondboogdeuren met decoratief uitgewerkte waaiers. Hier tegenaan staat een kleine serre.

Tussen de laat-classicistische buitenarchitectuur en de empire-getinte binneninrichting bestaat er een opvallende discrepantie. De toegang tot de sobere traphal wordt geaccentueerd door een dubbele, beglaasde deur met een waaivormig bovenlicht, versierd met de karakteristieke convergerende pijlen en geflankeerd door forse pilasters en rondboognissen. Vanuit de hal met marmeren tegelvloer leidt een bescheiden houten bordestrap met zuilvormige aanzet naar de verdieping.

Op één kamer na, kregen alle vertrekken, onderling verbonden door dubbele paneeldeuren, een uniforme afwerking: een visgraatparketvloer, een eenvoudige wandgeleding met door lijstwerk omzoomde kaders, een centrale rozet tegen de vlak bepleisterde zoldering, dubbele deuren met ruitmotief op de drie smalle panelen en, als blikvanger, een forse, marmeren volutenschouw. De middelste, op het park gerichte tuinkamer onderscheidt zich door een meer decoratieve aanpak, die zich rond de deuropeningen concentreert. Vlakke, gegroefde pilasters met basement en kapitelen, onderling verbonden door een palmettenfries, omlijsten een deurveld, versierd met achthoekig bas-reliëf dat een mythologische scène voorstelt.

Het herenhuis vanuit de Dr. J. Geensstraat met het in 1893 opgetrokken hek, links een Hemlock spar (*Tsuga sieboldii*) (foto O. Pauwels)

19. Tienen Stadspark met Serren
Tirlemont Parc de la Ville et Serres

1	3
2	

1. De beginjaren van het 'stadspark', vlak na de Tweede Wereldoorlog. De tekenen van verval zijn alom zichtbaar; de Trompetboom aan de westgevel van het huis staat nog gedeeltelijk recht (Hagelands Historisch Documentatiecentrum, Tienen)

2. Het herenhuis vanuit de tuin, met op de voorgrond het door Kronacker aangelegde zwembad en op de achtergrond een Kristusdoorn en de liggende Trompetboom (foto O. Pauwels)

3. Victor Verbelen naast de Tulpenboom (Liriodendron tulipifera) vlakbij het huis (Hagelands Historisch Documentatiecentrum, Tienen)

bouwen. De stichting was een inrichting van openbaar nut die tot stand kwam onder impuls van het echtpaar Delacroix-Beaudouin en die tot doel had de reeds bestaande raadplegingen van het Werk voor Kinderwelzijn aan te vullen. Hiermee wou het echtpaar de nagedachtenis van hun vroeggestorven dochter Marguerite-Marie in ere houden. Het schepen-college reageerde gunstig en de nieuwe kinderkliniek werd op 6 december 1952 in gebruik genomen. De stad Tienen nam het resterende gedeelte van het park en de gebouwen in erfpacht. Zoals reeds gezegd werd in het herenhuis vanaf 1947 de stadsbibliotheek ondergebracht. Een andere vleugel van het gebouw werd ingenomen door de plaatselijk afdeling van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn. Twee van de serres werden als vergaderruimte ter beschikking gesteld van de vereniging voor gepensioneerden *Onder Ons*. De andere serres

zouden later geheel of gedeeltelijk verdwijnen, onder meer de fraaie dakkoope van de aan het huis grenzende serre die in 1959 werd afgebroken. Later verdwenen ook nog twee andere constructies. Het zwembad uit de Kronackerperiode kreeg de functie van eendenvijver toebedeeld en van het tuinpaviljoen is alleen de kwartsieten sokkel overgebleven.

DE HUIDIGE TOESTAND

Aangezien de gamma van in de indexen vermelde winterharde soorten bomen en struiken - in 1893 al circa 700 - onvoorstelbaar uitgebreid is, kan het ook moeilijk anders of elk van de nu nog aanwezige 78 soorten was er ook al in de tijd van de Hortus. Sommige nu aanwezige exemplaren zijn herkenbaar

Het herenhuis
vanuit de tuin, met
de liggende
Trompetboom en
de grote Tulpen-
boom
(foto O. Pauwels)

uit de Indexen of de *Icones selectae* of uit Van den Bossches briefwisseling met De Wildeman. Van de in de *Icones* beschreven winterharde soorten zijn er in het huidige park de door ons onder nr. 139 als *Betula ermanii* geïnventariseerde berk (69) en - iets minder waarschijnlijk - de onder nr. 135 geïnventariseerde vogelkers, door ons gedetermineerd als Virginische vogelkers (*Prunus virginiana*), maar mogelijk de *Prunus padus* var. *commutata*, waarvan in deel 1 p. 161 van de *Icones* gezegd wordt dat hij als Japanse vogelkers (*Prunus grayana*) werd ontvangen. De huidige *Carya*'s (nrs. 29, 94, 132), de Amerikaanse beuk (*Fagus grandifolia*) (nr. 130) en nog een reeks andere bomen in het huidige park zijn ongetwijfeld die welke in de indexen worden genoemd. Het lijkt geen twijfel dat bijna alle interessante oude bomen in het park dateren uit de tijd van Léon van den Bossche. De Tulpenboom (*Lirioden-*

dron tulipifera) (nr. 170), die ten tijde van de Hortus blijkbaar ook al respectabele afmetingen (meer dan 3 m stamomtrek) had, de Japanse noteboom (*Ginkgo biloba*) (nr. 180) en - vermoedelijk ook - de schilderachtige liggende Trompetboom (*Catalpa bignonioides*) (nrs. 80-81) dateren echter uit een vroegere periode.

Een detailinventaris in 1991 bracht niet minder dan 78 soorten en/of (cultuur)variëteiten aan het licht, hetgeen -de oppervlakte in aanmerking genomen- ontegensprekelijk veel is. De inventarislijst bevat een groot aantal zeldzaamheden, vaak in de vorm van mooie, oude exemplaren. In de lijst in figuur 14 worden de opmerkelijkste specimens (70) opgesomd, opmerkelijk omwille van hun afmeting en/of soortzeldzaamheid (hoe meer z hoe zeldzamer) (71). Twee bomen zijn zonder meer 'monumentaal', met name de Japanse noteboom (nr. 180) en de liggende

De bomen die een bijzondere waarde hebben omwille van hun afmetingen en/of soortzeldzaamheid (hoe meer "z" hoe zeldzamer)

Nr. inv.	Wetenschappelijke en (eventueel) Nederlandse benaming of omschrijving	Stamomtrek op 1,5 H in cm	Zeldzaamheid
67	<i>Acer negundo</i> var. <i>violaceum</i> [Vederesdoorn met blauw berijpte twijgen]	62	ZZ
66	<i>Acer opalus</i> [Italiaanse esdoorn]	185	ZZ
83	<i>Acer succharum</i> [Suikeresdoorn]	72	ZZ
139	<i>Betula ermanii</i> [Japanse soort berk]	156	Z
6	<i>Betula maximowicziana</i> [Japanse soort berk]	144	Z
94	<i>Carya cordiformis</i> [Bitternoot]	125	ZZ
132	<i>Carya laciniosa</i> [Hickorynoot]	233	ZZZ
29	<i>Carya ovata</i> [Hickorynoot]	95	Z
80/81	<i>Catalpa bignonioides</i> [Trompetboom] (oud pittoresk exemplaar met afgelegde gesteltakken)	255	ZZZ
130	<i>Fagus grandifolia</i> [Amerikaanse beuk]	205	ZZ
147	<i>Fraxinus excelsior</i> 'Diversifolia' [Eénbladige es]	105	Z
180	<i>Ginkgo biloba</i> [Japanse noteboom] (na deze in de Veldbornstraat 5 te Tienen, de dikste van Vlaanderen)	415	ZZZ
1	<i>Juglans nigra</i> [Zwarte walnoot]	460	Z
170	<i>Liriodendron tulipifera</i> [Tulpenboom]	420	ZZ
135	<i>Prunus virginiana</i> [Virginische vogelkers]	42 + 43	Z
122	<i>Quercus alba</i> [Witte eik]	231	ZZ
129	<i>Quercus alba</i> [Witte eik]	183	ZZ
134	<i>Quercus Jusitanica</i> [Portugese eik]	154	ZZZ
175	<i>Quercus macranthera</i> [Perzische eik]	62	ZZ
174	<i>Quercus macrocarpa</i> [N-Amerikaanse soort eik]	65	ZZ
179	<i>Quercus robur</i> 'Cucullata' [Zomereik met bolstaand blad]	58	ZZ
211	<i>Torreya californica</i> [Torreya]	152	ZZZ
79	<i>Tsuga sieboldii</i> [Hemlock]	137	Z

Trompetboom (nrs. 80-81). Zij moeten ook als dusdanig beschermd worden. Daarnaast zijn er nog talrijke waardevolle bomen, onder meer Witte paardenkastanjes, Platanen en Hongaarse zilverlinde met stamomtrekken van 2,5 à 3 m.

In een ontwerpversie van dendrologische inventaris (72) krijgt het stadspark van Tienen onder de code-naam "BIBLI" een meer dan eervolle vermelding en in het recent gepubliceerde *Bomen in België* (73) is het goed voor 22 vermeldingen en twee bladvullende foto's.

NAAR EEN NIEUW BEGIN?

Jarenlange verwaarlozing, enkele banale recente aanplantingen (met name de onvermijdelijke Japanse sierkers, Meelbes en Blauwe atlasceder) hebben de

waarde van het park enigszins aangetast. Tijdens een opgravingscampagne in 1991 - in de ondergrond werden (blijkbaar ten onrechte) Gallo-Romeinse overblijfselen vermoed - werden een aantal bomen waaronder de Bitternoot (nr. 94) vrij ernstig beschadigd. Ook diverse andere bomen vertoonden aftakelingsverschijnselen en waren dringend aan verzorging toe. In de loop van de jaren werden vormen van gebruik toegestaan die het park niet ten goede kwamen (parkeren, toegang naar een privé-garage, Vlaamse kermissen enzovoort). Ondanks dit alles kan het middels een weloverwogen heraanplantings- en beheersplan iets van zijn oude glorie herwinnen. Het arboretumkarakter dient daarbij centraal te staan. Ondertussen heeft het park een eerste saneringsbeurt ondergaan. Alle probleembomen werden verwijderd, de *Betula maximowicziana* werd bevrijd van zijn esdoorn-entourage, de *Torreya californica* werd

eveneens vrijgesteld van de Oostenrijkse dennen die hem beschaduwden, de asfaltpaden werden opgebroken etc.. In de lente van 1993 werden bovendien enkele belangwekkende soorten aangeplant: *Quercus aliena* var. *acuteserrata*, *Quercus libani*, *Quercus pubescens* en *Tilia chingiana*.

Op 1 februari 1993 werd het domein op de "voortontwerp van lijst van voor bescherming vatbare monumenten en stads- en dorpsgezichten" geplaatst. De herenwoning met aanhorigheden, de Catalpa en de Ginkgo zouden als monument worden beschermd, het park als stadsgezicht. Tijdens een eerste consultatieronde werd alleen maar instemming geregistreerd, hetgeen laat vermoeden dat de beschermingsprocedure met succes zal worden afgerond.

DANKWOORD

De auteurs zijn dank verschuldigd aan:
de Heren A. De Haeck (B.M.L.), R. Declercq (B.M.L.) en Ph. de Spoelberch (Vereniging Belgische Dendrologie) voor de inventarisatie;
de Heer Herman van den Bossche (B.M.L.) voor opzoekingswerk;
de Heren D. Schaekels, G. Pauwels en J. Van der Auwera van het Kadaster Brabant;
Mevrouw Peemans, directie archief van het Ministerie Buitenlandse Zaken.
Mevrouwen R. Peeters, B. Reniers en T. Geeraerts, Leefmilieudienst Stad Tienen voor de opmeting en kartering;
de Heer H. Spelmans van het Stedelijk Archief en Museum *Het Toreke* voor de kopieën van archief-foto's;
Dr. Jan Rammeloo, directeur van de Nationale Plantentuin te Meise.

VOETNOTEN

- (1) De Wildeman E., *Notes pour l'histoire de la botanique et de l'horticulture en Belgique*, Académie royale de Belgique, Classe des Sciences, Mémoires, Coll. in -8°. Série 2.25, 1950, 823 pp.
- (2) De voorgeschiedenis en achtergronden van de familie Van den Bossche en de aanverwante familie Loyaerts worden uitvoerig belicht in Vrancken L., *De familie Van den Bossche-Loyaerts - Typering van een Tiens ondernemingsgeslacht uit de XIXde eeuw*, in *De Brabantse Folklore en Geschiedenis*, 1991, Nr. 272, p. 307-352.
- (3) Archief Ministerie Buitenlandse Zaken, dossier PERS. 334, doc. 55 (brief van graaf Errembault aan de minister van buitenlandse zaken Rogier 3 juli 1867).
- (4) Diplomatiek agent 3de klasse, in de hiërarchie na gevolmachtigd minister en voor zaakgelastigde.
- (5) Van den Bossche in een brief aan minister van buitenlandse zaken Frère Orban 15 oktober 1883 (Archief Min. B. Z., PERS. 334, doc. 193).
- (6) En ook onderdrukker van opstanden van kristenen en Druzen, namelijk een Griekse opstand in Epirus (1854) en opstanden van Druzen en christenen in Libanon en Damascus (1860). Cfr. de biografische nota in: *Meyer's Enzyklopädisches Lexikon*, IX, 1974.
- (7) *Manuel pour servir à la préparation de l'examen diplomatique*, 1870.
- (8) *Index des arbres, arbustes & plantes ligneuses cultivés, tant en plein air qu'en serre, dans le jardin de M. Léon van den Bossche*. Bruxelles, Imprimerie Guyot, 1893, 97 pp.
- (9) *Le Sénat belge en 1894-1898*. Brussel, Société belge de Librairie, 1897, p. 458-460.
- (10) *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.*, XLVIII, 1911, p. 8-9.
- (11) Stedelijk Archief Tienen (SAT), H.A., nr. VIII A 1.
- (12) SAT, Oud archief (O.A.), nr. 15 U notarisakten (Crampen), affiche 55 nr. 13. SAT H.A., z.n. *Terres section de la Rive gauche*, 1_ 115r.
- (13) ARA, kadaster van Brabant vóór 1865, nr. 1714: *Matrice minute de la commune de Tirlemont*.
- (14) SAT O.A., z.n. notarisakten (Crampen). Minuut van de huur-overeenkomst tussen Marie-Cathérine de Baré de Comogne en Louis Digneffe.
- (15) Charles-Louis-Gilles Van den Bossche (1804-1853), de vader van Léon, was in 1840 gehuwd met zijn nicht Octavie-Marie-Louise Van den Bossche (1817-1850).
- (16) Akte van deling van de nalatenschap van Eugène Van den Bossche d.d. 1 mei 1886, opgesteld door notaris Armand Delacroix te Tienen; gedeponereerd in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, nummer onbekend.
- (17) In de kadastrale legger onder de artikels 1872 en 2105 (Archief Kadaster Brabant, Brussel).
- (18) SAT H.A., nr. ID 11: verslagen over het beheer en de toestand der stadszaken, 11 november 1892, 50.
- (19) Cfr. de verkoopakte van 18 september 1923, waarbij Albert Vinckenbosch het goed bestaande uit twee huizen, een koer, serres, bergplaatsen en een park verkoopt aan de *Société Anonyme La Raffinerie Tirlemontoise*.
- (20) *Hortus Thensis - Index des espèces botaniques cultivées dans le jardin de M. Léon van den Bossche à Tirlemont (Mai 1895)*. Bruxelles, Veuve Monnom, 1895, 232 pp.
- (21) *Hortus Thensis - Index des espèces botaniques cultivées dans le jardin de M. van den Bossche, ministre résident, à Tirlemont (deuxième édition) - 1re partie*. Bruxelles, Veuve Monnom, 1900, 268 pp.
- (22) Tervuren: 350 soorten op 100 ha; Groenendaal: 500 soorten op 13 ha; Kalmthout: 6000 soorten op 10 ha. Cfr. Krüssmann G., *Handbuch der Laubgehölze - Registerband*. Hamburg/Berlin, 1978, Paul Parey.
- (23) Bats H., Deneef R. et al., *Het arboretum Waasland*, in *Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen - Berichtenblad* Nr. 43, 1978, p. 42-43.
- (24) *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.*, XLVIII, 1911, p. 8-9.
- (25) Brief van Van den Bossche aan De Wildeman 17 januari 1900. Archief Nationale Plantentuin, Meise (Anp), dossier 164.
- (26) Het reisverslag werd ook in de Engelse en Franse vertalingen een best-seller: Schweinfurth G., *Im Herzen von Afrika: Reisen und Entdeckungen im centralen Aequatorial-Afrika während die Jahre 1868 bis 1871*, Leipzig, 1874, Brockhaus, 2 vols. Biografische nota in: *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, T. 21, 1977.
- (27) Met wie Van den Bossche in de loop van de jaren een soort van liefde-haatverhouding opbouwt. Typische uitspraak: "*J'ai été sur le point de lui expédier, au lieu de fleurs une trentaine de cigarettes*" (Brief aan De Wildeman 22 februari 1901).
- (28) Brief aan De Wildeman 9 april 1899. Over het arboretum van Segrez zie: Auge P., Chauvet M. et al., *Guide des jardins botaniques de France*. Paris, 1991, p. 62.
- (29) Brief aan De Wildeman 9 april 1899.
- (30) Brief aan De Wildeman 24 oktober 1900.
- (31) Brief aan De Wildeman 5 juni 1899.
- (32) *Alnus occidentalis* (= *rhombifolia*), *Betula papyrifera*, *Broussonetia kazinoki*, *Cupressus arizonica*, *Euonymus macropterus*,

De zuidgevel en de dienstvleugel van het herenhuis met de kleine orangerie (foto O. Pauwels)

- Fraxinus mariesii (= sieboldiana), Gaylussacia resinosa (= G. baccata), Genista glabrescens (?), Genista nyssana, Koeleria paniculata, Menispermum dauricum, Menziesia pilosa, Nemopanthes canadensis (= mucronatus), Nuttalia (= Osmorhiza) cerasiformis, Phellodendron amurense, Prunus besseyi, Prunus maackii, Rhamnus latifolius (= R. frangula var. latifolius), Rhus vernicifera (= verniciflua), Rosa beggeriana, Rosa engelmanni (= x engelmannii?), Salix mollissima, Sambucus melanocarpa, Sarcococca pruniformis (= hookeriana?), Shepherdia argentea, Spiraea longigemmis, Ulmus pedunculata (= laevis).
- (33) Cfr. biografische schets met foto en bibliografie in: ROBYNS W., *Emile De Wildeman (1866-1947)*, in *Bulletin du Jardin Botanique de l'Etat* 19(1), 1948-1949, p. 1-35.
- (34) Van 1500 F tot 2200 F per jaar (ANP, Meise - Afd. I: Archief Toezichtsraad 1870-1965 - Dossier nr. 3, reg. nr. 1, notule 154 d.d. 1-3-1895). Ter vergelijking: bij zijn aanstelling tot ambassadeur in Rome in 1879 werd aan Van den Bossche een salaris van 8500 F toegekend (Archief Min. B.Z., PERS. 334, doc. 168).
- (35) Biografische nota in De Seyn E., *Dictionnaire biographique des sciences, des lettres et des arts en Belgique*, 1935-1936. Zie ook De Wildemann E. & Durand T., *Reliquiae Dewevreanae*, 1901.
- (36) Georlette E., *Quelques botanistes belges*. Bruxelles, Office de Publicité, 1949, p. 49-59. Zie ook De Wildemann E., *Mission Emile Laurent (1903-1904)*, Bruxelles, 1905-1907, Vanbuggenhout, ccxxv + 617 pp.
- (37) Georlette E., *op. cit.*, p. 35.
- (38) Brief aan De Wildeman 23 juli 1902.
- (39) In het voorjaar 1900 bijna dagelijks.
- (40) Cfr. De brieven aan De Wildemann 14 maart 1900, 16 maart 1900, 4 april 1900 en 8 april 1900.
- (41) Voor Sargent, Loesener en Harms, zie: Krüssmann G., *op. cit.* Voor Nicholson en Veitch, zie: *Dictionary of national biography*, suppl. 1901-1911 (1920). Voor min of meer uitgebreide biografische noten over Bolus en MacOwan, cfr. *Standard Encyclopaedia of Southern Africa*, vols. 2 (1970) en 7 (1972).
- (42) Biografische nota in: *Australian Dictionary of Biography*, vol. 10 (1986).
- (43) Brief aan De Wildeman 29 april 1900.
- (44) Zie onder meer brief aan De Wildeman 3 maart 1902 en vooral die van 12 december 1902.
- (45) In verband met het aanbod van uit Colombië afkomstig herbariummateriaal: "[...] le Dr. Durand a refusé parce qu'il borne ses acquisitions aux plantes d'Afrique. Est-ce un collecteur sérieux?" (Brief aan De Wildeman 26 november 1903).
- (46) De Wildeman E., *Plantae novae vel minus cognitae ex herbario Horti Thenensis - Plantae nouvelles ou peu connues contenues dans l'herbier de l'Hortus Thenensis* (7 dln). Bruxelles, 1904-1907, Veuve Monnom.
- (47) Brief aan De Wildeman 7 augustus 1903.
- (48) Brief aan De Wildeman 15 juli 1905.
- (49) *Icones selectae*, deel 5, p. 45.
- (50) Brief aan De Wildeman 16 januari 1901.
- (51) Brieven aan De Wildeman 20 april 1900 en 14 juni 1900.
- (52) Malins E. & Bowe P., *Irish gardens and demesnes from 1830*. London, 1980, Barrie & Jenkins, p. 117.
- (53) Brief aan De Wildeman 27 februari 1901.
- (54) Racine M., *Le guide des jardins de France*. Hachette, 1990.
- (55) Brief aan De Wildeman 15 maart 1907.
- (56) Jellicoe G.K.S. et al., *The Oxford companion to gardens*. Oxford & New York, Oxford University Press, 1986, p. 321-322.
- (57) Brieven aan De Wildeman 5 december 1901, 20 december 1902 en 2 november 1906.
- (58) Brieven aan De Wildeman 26 november 1900, 30 november 1900 en 29 juni 1901.
- (59) Brief aan De Wildeman 27 maart 1902.
- (60) Brief aan De Wildeman 4 november 1900.
- (61) Brief aan De Wildeman 20 juli 1903.
- (62) Cfr. L. Vrancken, *op. cit.*, p. 339.
- (63) Dewit P., *Une carrière bien remplie - Monsieur Victor Verbelen, conseiller d'horticulture honoraire de l'Etat*, Vilvordia 66(4), 1951, p. 1-3.
- (64) Brief aan De Wildeman 14 december 1906.
- (65) Brieven aan De Wildeman 12 april 1909 en 8 april 1910.
- (66) Laatste brief aan De Wildeman 11 mei 1910.
- (67) Brief aan De Wildeman 7 juni 1904.
- (68) Cfr. L. Vrancken, *op. cit.*, p. 341 e.v.
- (69) In de *Icones* deel VI p. 21 wordt gesproken van een berk die aan de verzameling werd toegevoegd als *Betula ermanii*, terwijl het volgens de auteur in feite een *Betula papyrifera* is, "espèce très polymorphe".
- (70) De onder nr. 111 geïnventariseerde Engelse veldiep (*Ulmus procera*) had een stamomtrek van 226 cm maar vertoonde begin 1993 duidelijke symptomen van iepziekte en werd gerooid.
- (71) Op grond van de afmetingen gecombineerd met de aanduidingen betreffende soortzeldzaamheid in: B.K. Boom *Nederlandse dendrologie* (12e druk). Wageningen, 1975, Veenman & Zonen.
- (72) Vereniging Belgische Dendrologie, *Dendrological inventory of Belgium* (ontwerpversie), 1990.
- (73) Baudouin J.C., De Spoelberch Ph. & Van Meulder J., (1992). *Bomen in België - Dendrologische inventaris 1987-1992*. Brussel, Belgische Dendrologische Vereniging in samenwerking met de stichting Spoelberch-Artois, p. 46 en p. 68.

Roger Deneef is licentiaat in de politieke en sociale wetenschappen en stedenbouw en ruimtelijke ordening, inspecteur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen en actief in de Vereniging Belgische Dendrologie.

Lutgart Vrancken is licentiaat moderne geschiedenis, Stadsarchief 'Het Toreke' te Tienen en actief in het Hagelands Historisch Documentatiecentrum.

MECENAAT IN DE MONUMENTENZORG, EEN (HER)NIEUW(D) GEGEVEN

PATRICK VISSERS

Voor de restauratie van het Sint-Alexiusbegijnhof van Dendermonde wordt door de initiatiefnemers beroep gedaan op overheidssubsidies. Voor de financiering van het eigen aandeel wordt echter eveneens beroep gedaan op het systeem van de fiscaal aftrekbare giften.
(foto O. Pauwels)

In de maand februari 1984 overhandigde J. Rozwadowski, in naam van het Amerikaanse bedrijf American Express een cheque ter waarde van 60.000 dollar aan dhr. Karel Poma, op dat ogenblik Gemeenschapsminister voor Cultuur en in die hoedanigheid bevoegd voor de monumentenzorg in Vlaanderen. Deze cheque was bedoeld om de beveiligingswerken aan het veelluik "De aanbidding van het Lam Gods" in de Sint-Baafskathedraal te

Gent te financieren (1). Omdat op basis van de Amerikaanse fiscale wetgeving, dergelijke steun niet aan de Vlaamse overheid mocht overgemaakt worden, werd een beroep gedaan op de medewerking van de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w., die later ook als bouwheer voor de beveiligingswerken zou optreden. Meteen betekende dit het eerste grote mecenaatsproject waarbij de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. betrokken was.

Het gebeuren ging niet onopgemerkt voorbij. Al snel ontwikkelde zich zowel in de algemene, als in de gespecialiseerde pers een heuse polemiek. De discussie behelste twee luiken, enerzijds over de wijze waarop de beveiligingswerken dienden uitgevoerd te worden en anderzijds de vraag of het wel wenselijk was dat dergelijk belangrijk werk niet met overheids- maar wel met privé-gelden gerealiseerd zou worden. Ontliep de overheid hier haar verantwoordelijkheid niet? Betekende dit geen onomkeerbare stap naar een commercialisering van de cultuur, waarbij de rol van de sponsor zich niet enkel zou beperken tot geldschiet, maar eveneens tot deze van beleidsmaker. Nu bijna tien jaar later, wordt deze discussie nog maar nauwelijks gevoerd. Sponsoring, mecenaat en giften zijn begrippen geworden die ook in de monumentenzorg ingang gevonden hebben en die nog slechts zelden in vraag gesteld worden.

Vooral de vraag naar de wijze waarop de sponsor over de nodige visibiliteit zou beschikken, riep vragen op. En toch is ook dit gegeven niet nieuw. In hoeveel kerken werden bijvoorbeeld de glasramen niet betaald door vooraanstaande burgers, wiens familiewapen op de ramen afgebeeld staan? Ook op het hogergenoemde Lam Gods staan Judocus Vyd en zijn echtgenote, die aan de gebroeders Van Eyck de opdracht voor het vervaardigen van het schilderij gaven, ten voete uit afgebeeld. Al spreekt het natuurlijk wel voor zich dat bij het mecenaat van Judocus Vyd in de eerste plaats religieuze motieven een rol speelden.

Tot aan de Romantiek werd de visuele aanwezigheid van de opdrachtgevers en mecenasen niet in vraag gesteld. Maar vanaf dan zouden de kunstenaars zich meer en meer van hun beschermheren distancieren. En hoewel het mecenaat bleef bestaan - zij het soms minder opvallend - werd het realiseren van kunst een meer autonoom gegeven (2). De alsmaar stijgende kosten van de culturele sector en de in verhouding krimpende overheidsbudgetten, deden vanaf de jaren

zeventig van deze eeuw de roep naar het mecenaat - en nu ook naar sponsoring - opnieuw sterk toenemen.

GIFTEN, MECENAAT EN SPONSORING

Alvorens op de problematiek te kunnen ingaan, dient te worden gewezen op het onderscheid tussen giften en mecenaat enerzijds en sponsoring anderzijds. Hoewel deze begrippen vaak overlappend gebruikt worden, hebben we hier toch met twee duidelijk verschillende zaken te maken.

Een gift kan als volgt omschreven worden: "het verlenen van financiële steun zonder dat er een tegenprestatie tegenover gesteld dient te worden". In het verlengde hiervan ligt het begrip "mecenaat", waarbij verwezen wordt naar Gaius Cilnius Maecenas (65 v.C. - 8 v.C.) die ten tijde van keizer Augustus een begunstiger was van geleerden en kunstenaars als Horatius, Vergilius, Ovidius e.a.

Sponsoring daarentegen beoogt "het verlenen van financiële en/of materiële steun in ruil voor het voeren van reclame". Sponsoring is dus niet vrijblijvend. Tussen sponsor en gesponsorde bestaat een vorm van overeenkomst, waarin de wederzijdse rechten en plichten beschreven worden. Hoewel het begrip sponsoring niet expliciet in het fiscaal recht is opgenomen, maakt ook de fiscus een onderscheid tussen beide zaken. Sponsoring wordt beschouwd als een dienstverlening, waarop in principe B.T.W. dient betaald te worden, terwijl dit voor giften helemaal niet het geval is.

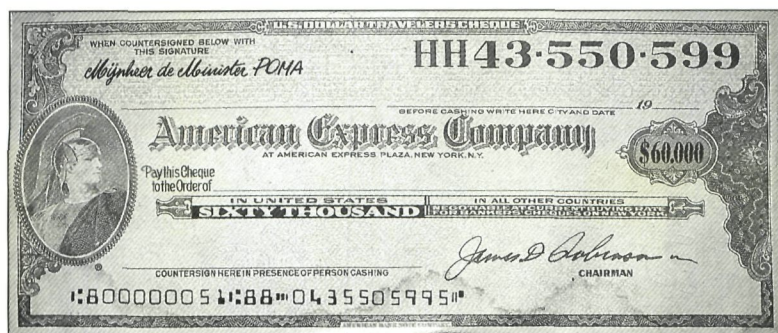
Ook het begrip "sponsor" heeft een Romeinse herkomst. Het zou verwijzen naar het Latijnse woord "sponsa", d.w.z. verloofde of bruid. Voor de Romeinen werd dit woord rechtstreeks in verband gebracht met het uitgeven van geld. Het mannelijke "sponsor" beantwoordt hieraan en staat voor "zij die uitgaven waarborgen en/of betalen".

In onderstaand artikel wordt enkel gesproken over mecenaat en giften, waarvoor een fiscaal attest werd afgeleverd. Dit betekent evenwel niet dat ook op het vlak van sponsoring er door de bedrijven geen waardevolle bijdragen tot de monumentenzorg geleverd worden. Voorbeelden hiervan zijn het ondersteunen van initiatieven als de Open Monumentendag, de uitgave van publicaties, enz.

Voor giften aan erkende culturele instellingen, mag de begunstigde instelling een attest afleveren waardoor het voor de schenker mogelijk wordt deze gift van zijn netto-belastbaar inkomen of van de netto-belastbare bedrijfswinst af te trekken (3).

Om erkend te kunnen worden om giften fiscaal af-

Deze cheque van 60.000 dollar vanwege American Express - bedoeld voor de beveiliging van het Lam Gods - vormde de aanleiding voor de hernieuwde belangstelling voor mecenaat in de monumentenzorg.

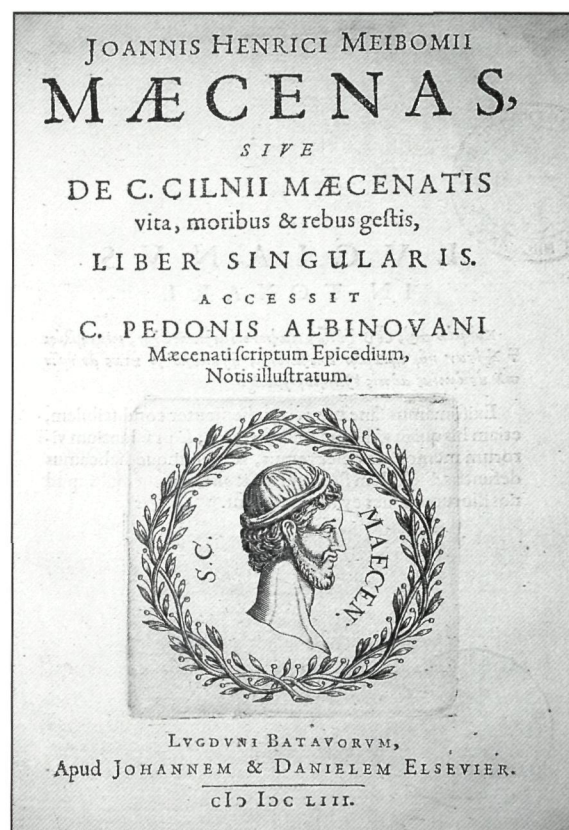
trekbaar te kunnen stellen, dient een vereniging aan een aantal voorwaarden te voldoen:

- de vereniging moet rechtspersoonlijkheid bezitten krachtens het Belgisch publiekrecht of privaatrecht
- geen winst nastreven, noch voor zichzelf, noch voor haar leden
- gesubsidiëerd worden door de Staat of door één van de Gemeenschappen
- een werking hebben waarvan het invloedsgebied of het gehele land, of één van de Gemeenschappen bestrijkt. Deze werking dient rechtstreeks en uitsluitend te geschieden binnen een aantal welomschreven terreinen van de cultuur (4).
- de vereniging moet er zich toe verbinden dat de globale beheerskosten niet meer dan 20 % van haar bestaansmiddelen zal bedragen

De voorbije jaren waren in Vlaanderen verschillende verenigingen en instellingen, die actief zijn op het terrein van de monumentenzorg, erkend om giften fiscaal aftrekbaar te stellen. Denk hierbij maar aan de Koning Boudewijnstichting, de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedschoon, de Vereniging voor de Bevordering van het Onroerend Cultureel Erfgoed van België v.z.w., de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. e.a. De erkenning om voor giften fiscale attesten te mogen afleveren, geldt in principe telkens voor een periode van drie jaar, zodat het steeds aangewezen is vooraf contact op te nemen met de betrokken verenigingen en instellingen (5). Van deze instanties hebben in feite enkel de Koning Boudewijnstichting en de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. de voorbije jaren een structuur uitgewerkt waardoor het mogelijk wordt voor lokale initiatieven gebruik te maken van het systeem van de fiscaal aftrekbare giften (6). Wel zijn aan dergelijke giften grenzen, al zijn die eerder louter theoretisch. Een gift moet minimum duizend frank per jaar bedragen (6bis). Een privé-persoon mag jaarlijks maximum 10 % van zijn netto-belastbaar inkomen schenken, met als maximum-bedrag 10 miljoen frank (6ter). Voor vennootschappen bedraagt dit respectievelijk 5 % en 20 miljoen frank (6quater). De ervaring heeft geleerd dat deze grenzen geen enkel probleem stellen. Zeker als men er rekening mee houdt dat deze bedragen jaarlijks herhaald kunnen worden (7).

ENKELE CIJFERS

Eerst enkele cijfers om dit alles te verduidelijken. In de periode 1984-1992 ontving de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. in totaal 154.535.488 frank aan giften. In deze korte periode was er een hele evolutie merkbaar:

Jaar	aantal giften	totaal bedrag
1984	1	3.495.492,-
1985	7	280.283,-
1986	80	1.724.193,-
1987	321	10.672.184,-
1988	1.687	13.542.198,-
1989	2.063	11.963.058,-
1990	1.685	39.285.530,-
1991	2.070	43.378.280,-
1992	2.455	30.194.270,- (8)
totaal	10.369	154.535.488,-

Aan het Fonds Bouwkundig Erfgoed van de Koning Boudewijnstichting werden de volgende giften overgemaakt:

- 1988 (9):	2.009.532,-
- 1989:	3.528.814,-
- 1990:	10.490.416,-
- 1991:	10.116.296,-
- 1992:	17.969.691,-
totaal	44.114.749,-

De Hanswijckhoeve
te Mechelen werd
in de jaren tachtig
gerestaureerd.
Toen reeds speelde
de Stichting een rol
bij het aantrekken
van het mecenaat
(foto O. Pauwels)

Met de hulp van de
Stichting werd een
uitgebreid
restauratie-
programma door-
gevoerd aan de
Norbertijnenabdij
van Tongerlo te
Westerlo
(foto O. Pauwels)

Twee bedenkingen hierbij. De cijfers bewijzen duidelijk dat het mecenaat in de monumentenzorg in enkele jaren tijd een grote groei heeft gekend. Zowel het aantal giften, als het bedrag dat aan giften verzameld werd, kende op korte termijn een spectaculaire groei.

Toch dient dit alles gerelativeerd te worden. Als men dit vergelijkt met het bedrag dat het Vlaamse Gewest voor de monumentenzorg beschikbaar stelt, blijkt al snel dat dit mecenaat slechts van relatief belang is.

jaar	beschikbaar bedrag
	575,8 miljoen
1985	447,9 miljoen
1986	510 miljoen
1987	607,5 miljoen
1988	588,8 miljoen
1989	742,9 miljoen
1990	700,9 miljoen
1991	1.003 miljoen
1992	987 miljoen

Het aandeel van het mecenaat bedraagt nooit meer dan 7,5 % van het bedrag dat het Vlaamse Gewest in de monumentenzorg investeert. En al dient het aandeel van het mecenaat derhalve gerelativeerd te worden, toch betekent dit een meer dan welkome aanvulling voor de monumentenzorg.

GROTE PROJECTEN

Bedrijven worden vandaag haast dagelijks gesolliciteerd voor steunverlening aan culturele initiatieven. Ook voor de realisatie van restauratieprojecten wordt regelmatig een beroep gedaan op het bedrijfsleven. Dat deze instellingen hiervoor interesse hebben, bewijzen de cijfers. Uit een onderzoek bij Vlaamse bedrijven blijkt dat, na steun aan klassieke concerten, schilderkunst, theater en beeldhouwkunst, het ondersteunen van restauratiewerken de vijfde belangrijkste vorm van steunverlening in de culturele sector zou zijn (10).

De redenen liggen voor de hand. In afnemende volgorde motiveren de volgende argumenten Belgische bedrijfsleiders tot het verlenen van steun (11):

- liefdadigheid, humanisme;
- burgerzin;
- creëren van een bedrijfscultuur;
- persoonlijke overtuiging van de bedrijfsleider;

- vriendschap, sympathie;
- imago van de onderneming;
- fiscaal voordeel;
- concurrentie.

Een vergelijking met andere landen geeft een ongeveer gelijkaardig beeld (12). De idee dat een bedrijf niet enkel een sociaal-economische, maar ook een culturele opdracht te vervullen heeft, wint steeds meer veld. Dat bedrijven niet altijd uit zijn op publiciteit, is in het verleden reeds voldoende bewezen. Vele bedrijven hebben giften overgemaakt zonder er enige ruchtbaarheid aan te geven. Zo is er bijvoorbeeld een groot bedrijf dat in de voorbije jaren in volstrekte anonimiteit aan de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. meer dan 13 miljoen frank geschonken heeft ten voordele van zes verschillende projecten.

Het verlenen van steun is evenwel niet zo evident.

Vennootschappen zijn uitsluitend opgericht om winstgevende activiteiten uit te oefenen.

Uitgaven die geen rechtstreeks verband houden met de bedrijfsactiviteiten, mogen in principe niet van de bedrijfsinkomsten afgetrokken worden.

Bedrijven mogen in hun boekhouding dus enkel die

Het orgel in de Sint-Germanuskerk te Tienen werd gerestaureerd dank zij het mecenaat van de Tiense Suikerraffinaderij, die hiervoor de nodige middelen ter beschikking stelde n.a.v. haar 150-jarig bestaan
(foto O. Pauwels)

uitgaven in rekening brengen die noodzakelijk zijn om winst te maken (13). Indien de uitgaven niet als dusdanig worden erkend door het Ministerie van Financiën, worden ze aangerekend als liberaliteiten en worden ze als uitgaven verworpen waardoor de belastbare winst stijgt. Sponsoring van activiteiten die geen rechtstreekse band hebben met de produktie van het bedrijf, kan dus in principe bij een eventuele belastingscontrole verworpen worden. Enkel als er kan aangetoond worden dat het verlenen van steun de bedrijfsresultaten ten goede komt, mag deze sponsoring als onkost ingebracht worden. In praktijk dient dit evenwel genuanceerd te worden. Het is immers niet vereist dat het verlenen van steun zich onmiddellijk uit in een stijging van de verkoopsresultaten. Ook een verbetering van het bedrijfsimago, het opbouwen van een goede relatie met de overheid, enz. zijn positieve resultaten die de aftrekbaarheid van de sponsoring mogelijk maken. Het is echter steeds het Ministerie van Financiën dat oordeelt of de sponsoring al dan niet als bedrijfskost mag afgetrokken worden (14).

Voor fiscaal aftrekbare giften geldt dit niet. Een gift aan een erkende vereniging is, mits de nodige formaliteiten vervuld zijn, onbetwistbaar aftrekbaar.

Voor een bedrijfsleider zijn er meerdere argumenten aan te halen om nu precies projecten in de monumentenzorg te ondersteunen (15):

- Het cultureel erfgoed heeft de toets van de tijd, de enige waardemeter die standhoudt, reeds doorstaan en de kwaliteit van het object is vooraf verzekerd. In een periode waar het ongebreidelde vooruitgangsoptimisme verdwenen is, grijpt men vaak terug naar oude, vertrouwde waarden. Monumenten roepen bij de meeste mensen een gevoel van "herkenning", ze voelen er zich vertrouwd mee.
- Het cultureel erfgoed blijft ook in de toekomst nog lang verder bestaan. Een culturele manifestatie is meestal zeer beperkt in de tijd; sommige manifestaties duren slechts enkele uren. Het ondersteunen van werken aan een waardevol gebouw blijft echter zeer lang zichtbaar.
- Het cultureel erfgoed heeft meestal een publiek karakter. Vele kerken en stadhuizen hebben een grote architecturale waarde en herbergen meestal een zeer belangrijk erfgoed. De monumenten hebben eveneens een grote waarde als herkenningspunten in het landschap.
- Wegens het publieke karakter van de meeste monumenten zijn openbare besturen, mandatarissen en politici meestal ook geïnteresseerd in activiteiten

rond monumenten in hun gemeente. Voor vele bedrijfsleiders is een goede relatie met de plaatselijke bestuurders van groot belang. Niet alleen met politici maar ook met verantwoordelijken uit het verenigingsleven en privé-personen kan zo een relatie opgebouwd worden.

- Er is een grote positieve houding en een latente fierheid over ons cultureel erfgoed bij een groot deel van de bevolking. Het succes van monumentenwandelingen, tentoonstellingen en vooral van de Open Monumentendagen bewijzen dit voldoende.
- Monumentenzorg wordt meer en meer een media-gevoelig onderwerp. Belangrijke restauratiewerken halen vlot de media, wat voor bedrijfsleiders een aansporing kan zijn om in deze sector projecten te ondersteunen. Algemene sponsoringsregels stellen dat indien een bedrijf voor een bepaald project 1 fr. steun voorziet, telkens ook 1 fr. dient gereserveerd te worden om deze aktie via de media bekend te maken. Gezien de mediagevoeligheid van de monumentenzorg is het momenteel zo dat de initiatiefnemers geen of slechts kleine budgetten dienen te voorzien om hun mecenaat bekend te maken.
- Een monument is in de meeste gevallen een uiting van het menselijk vernuft uit het verleden. Tevens was het in de meeste gevallen in de periode dat het tot stand kwam een "kwaliteitsprodukt". Bij de uitvoering van restauraties wordt dan ook veel aandacht besteed aan een kwaliteitsvolle uitvoering der werken. Hiervoor wordt een beroep gedaan op vaklui die hun ambacht bijzonder goed beheersen. Door het ondersteunen van restauratiewerken straalt deze "ambachtelijke kwaliteit" eveneens over naar het bedrijf dat steun verleent, wat haar imago ten goede komt. Dit imago van vakmanschap straalt niet enkel naar buiten uit, maar bevordert eveneens de beroepsfierheid van de werknemers van de bedrijven die de restauratiewerken mogelijk maken.
- De problematiek van het bouwkundig erfgoed is voor de meeste bedrijfsleiders een totaal onbekend gegeven. Een project binnen deze sector beschouwen ze dan ook vaak als een uitdaging om zich in een nieuw onderwerp te kunnen verdiepen. Bedrijfsleiders volgen de werken dan ook vaak op de voet en voelen zich soms bijzonder verbonden met het object dat ze steunen.
- Dank zij het bestaan van intermediaire structuren zoals de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. en de Koning Boudewijnstichting, die geen vergoeding vragen op basis van het bedrag dat het bedrijf ter beschikking stelt - wat bij klassieke bemiddelingsbureau's wel het geval is - dient voor akties binnen de monumentenzorg geen beroep gedaan te worden op externe bureau's, zodat het

beschikbare bedrag integraal aan het project kan besteed worden.

Enkele voorbeelden om dit alles te illustreren. In 1988 bestond de Tiense Suikerraffinaderij 150 jaar. Om dit te vieren wilde het bedrijf een culturele activiteit van blijvende waarde in Tienen ondersteunen. Bijna automatisch viel de keuze op de restauratie van het orgel in de Sint-Germinuskerk van Tienen. Dank zij het mecenaat van de Tiense Suikerraffinaderij kon dit orgel, één van de belangrijkste in Vlaanderen, op korte tijd gerestaureerd worden.

In 1989 startte men in Antwerpen een campagne om de nodige fondsen te verzamelen om de uurwerken van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal opnieuw te vergulden. Ruim vijfhonderd Antwerpenaars deden via een intekenactie in de lokale pers hiervoor een financiële bijdrage. Aangespoord door dit succes en door de ruime belangstelling die dit gebeuren in de media kreeg, besliste het chemisch bedrijf B.A.S.F. ter gelegenheid van de vijftiende verjaardag van haar vestiging in Antwerpen, een grote bijdrage te leveren. Dank zij deze inspanning konden niet

alleen de uurwerken verguld worden, maar kon eveneens de beiaard uitgebreid worden met twee zware basklokken.

LOKALE INITIATIEVEN

Waar aanvankelijk gedacht werd dat deze structuur vooral voor grote, prestigieuze projecten zou kunnen gebruikt worden, bleek al snel de nood om voor kleinere, lokale projecten eveneens via fiscaal aftrekbare giften aan fondswerving te doen.

Door de structuur die de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. uitwerkte, werd het immers mogelijk voor dergelijke lokale initiatieven een beroep te doen op de vrijgevigheid van velen.

Ook hier enkele voorbeelden. Voor de restauratie van het orgel in de Kristus Koningkerk te Antwerpen werd ter plaatse 1.110.374 frank ingezameld, verspreid over 403 giften. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Deinze wenste men een nieuwe beiaard te installeren. Het stadsbestuur van Deinze was bereid de helft van de kostprijs te betalen, indien via lokale inspanningen het saldo verzameld kon worden. Een hele opgave, die echter op korte termijn lukte. Op amper vijftien maanden tijd werd bij de lokale bevolking en bedrijven 3.531.941 frank verzameld, waarmee - samen met het aandeel van de stad - op 29 oktober 1989 de nieuwe beiaard feestelijk kon ingespeeld worden. De procedure die voor dergelijke lokale initiatieven gevolgd dient te worden, is de volgende.

Het openbaar bestuur of de vereniging die gebruik wenst te maken van de mogelijkheid te werken met fiscaal aftrekbare giften, dient hiertoe een aanvraag in bij de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. Deze aanvraag bevat best reeds, in de mate van het mogelijke, de volgende informatie: eventueel statuten van de vereniging, informatie over het object waarvoor giften zullen verzameld worden (bv. gegevens i.v.m. de geschiedenis, iconografische documenten, enz.), een eventuele raming van de kostprijs en de wijze waarop men de nodige financiële middelen zal verzamelen en de restauratie-opties. De Stichting vraagt, voor zij haar medewerking toezegt, het advies van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen.

Na de toezegging van de Stichting dat zij bereid is aan het initiatief mee te werken, wordt tussen beide partijen een overeenkomst van samenwerking afgesloten, waarna de Stichting een rekeningnummer ter beschikking stelt dat uitsluitend voor het bedoelde project wordt voorbehouden. Na gemeenschappelijk

Aan de basiliek van Scherpenheuvel worden omvangrijke restauratiewerken uitgevoerd. Voor de schilderwerken aan het interieur werd echter geen beroep gedaan op overheidssubsidies, maar werden door vele kleine giften de nodige middelen samengebracht. (foto O. Pauwels)

Het schilderij "de Aanbidding der herders" in de Antwerpse Sint-Pauluskerk werd in 1992 in opdracht van de Stichting gerestaureerd. De nodige middelen hiertoe werden door een bevriend echtpaar ingezameld ter gelegenheid van hun huwelijk. (foto O. Pauwels)

overleg wordt over de aanwending van de aldus verzamelde fondsen beslist. De medecontractant dient evenwel te garanderen dat hij over de nodige toelatingen vanwege de bevoegde overheden beschikt. Hierbij dient vermeld te worden dat, ingeval van overheidssubsidiëring, met fiscaal aftrekbaar giften eveneens het eigen aandeel in de werken of de niet subsidiëerbare werken kunnen betaald worden.

De Stichting betaalt de facturen rechtstreeks aan de aannemer die de werken uitvoert. De via de Stichting verzamelde fondsen kunnen dus niet op de rekening van de medecontractant overgeschreven worden. Tenslotte bezorgt de Stichting aan elke schenker, die een gift deed vanaf duizend frank, het fiscale attest, waardoor hij deze gift van zijn netto-belastbaar inkomen kan aftrekken.

Wel moet hierbij aangestipt dat de Stichting meer doet dan het uitsluitend verzamelen van de fondsen. Indien nodig zorgt zij voor de aanmaak van een werffolder en in vele gevallen begeleidt zij de lokale initiatiefnemers bij de opvolging van het restauratiedossier of bij de organisatie van sensibilisatie-activiteiten.

Een mooi voorbeeld hiervan vormen de schilderwerken aan het interieur van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Scherpenheuvel. Om het aantrekken van giften te bevorderen werd een werffolder uitgegeven. Daarnaast werd in overleg met de kerkfabriek gezocht naar een formule om de werken op een zo

snel mogelijke wijze te kunnen laten uitvoeren. Om aan dit alles de nodige bekendheid te geven, werden diverse activiteiten (persbijeenkomsten, concerten, enz.) georganiseerd, waaraan logistieke steun verleend werd. Het resultaat mocht er zijn. Tussen 1989 en 1991 werd, gespreid over 743 giften, 2.331.598 frank verzameld, waarmee een belangrijke bijdrage tot de schilderwerken geleverd kon worden.

Deze manier van werken kent duidelijk succes. In enkele jaren tijd werd aan ruim 75 projecten geparticipeerd. Voor de lokale initiatiefnemers betekende deze mogelijkheid een belangrijke stimulans. De mogelijkheid om giften fiscaal aftrekbaar te kunnen stellen, maakt het immers veel gemakkelijker geïnteresseerden te overhalen een financiële bijdrage te leveren.

De impact van deze vele kleine giften mag niet onderschat worden. Vooreerst geldt natuurlijk het oude gezegde "vele kleintjes maken ook een groot". De 9.660 giften van 25.000 frank of minder die tussen 1984 en 1992 door de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. ontvangen werden, betekenen in totaal toch een bedrag van 25.936.993 frank.

Voor de schenkers betekent dergelijke gift echter vaak meer dan louter een financiële bijdrage. In vele gevallen zijn ze op één of andere wijze emotioneel betrokken bij het project. Het is trouwens opmerkelijk dat de betrokkenheid van velen bij het ondersteunde object in sterke mate zal toenemen.

Eén van de eerste projecten waaraan de Stichting haar medewerking verleende was de restauratie van het Rozenkransretabel in de Sint-Bartholomeuskerk te Nieuwmunster (Zuilenkerke). (foto O. Pauwels)

Met grote aandacht worden nadien de uitvoering van de werken en het latere gebruik van het gebouw gevolgd. Zelfs met een kleine gift voelt men zich later enigszins mee verantwoordelijk voor het voortbestaan en het welzijn van het gebouw.

Ook de lokale pers speelt mits goede informatie, bezoeken ter plaatsen, enz. meestal gretig in op een lokale wervingscampagne. Het lokale belang van dergelijke acties kan niet voldoende onderstreept worden.

Voor lokale initiatieven dient men de nodige fondsen hiervoor vooral in de eigen omgeving te zoeken. Er is een duidelijk verband tussen de herkomst van de giften en de aanwending ervan. Verdeeld per provincie is de verhouding tussen de herkomst van de giften en de besteding ervan, gespreid over de verschillende projecten, ongeveer gelijklopend.

Herkomst	giften	Aanwending
Antwerpen	27,87 %	23,21 %
Brabant	37,18 %	32,11 %
Limburg	7,24 %	9,30 %
Oost-Vlaanderen	10,06 %	13,99 %
West-Vlaanderen	8,12 %	5,19 %
varia (16)	9,53 %	16,20 %
	100,00 %	100,00 %

BESLUIT

Ruim 150 miljoen frank, verspreid verzameld voor ruim 75 projecten, leidt natuurlijk tot enkele - zij het voorzichtige - besluiten.

Mecenaat in de monumentenzorg kan niet voor om het even wat gebruikt worden. Fondswerving kan slechts voor duidelijk afgebakende werken, zoals beiaarden, orgels, glasramen, enz. of werken die bij voorkeur een duidelijk visueel karakter hebben, zoals schilderwerken, enz. Werken die te maken hebben met bijvoorbeeld de stabiliteit van een gebouw, het droogleggen van muren, enz. - noodzakelijke en vaak zeer dure werken - spreken veel minder tot de verbeelding. Het ligt dan ook voor de hand dat het opstarten van eigen fondswerving voor de overheid geen alibi mag zijn om, waar nodig, de noodzakelijke betoelaging voor deze werken op de lange baan te schuiven. Het verzamelen van eigen fondsen is dan ook vooral nuttig voor kleinere werken die - mede

door het relatief gebrek aan overheids geld - voorlopig niet voor subsidiëring in aanmerking zullen komen. Daarnaast dient toch ook aangestipt dat het opstarten van fondswerving voor een lokaal project, een belangrijk signaal naar de overheid betekent. De plaatselijke initiatiefnemers tonen hiermee aan dat ze niet bij de pakken blijven zitten, maar dat ze bereid zijn zelf een inspanning te leveren om aan de nodige financiële middelen te geraken.

Ook voor bedrijven betekent zorg voor ons bouwkundig erfgoed meer en meer een mooi visitekaartje. De ervaring heeft geleerd dat grote bedrijven zich geenszins willen mengen in de discussie over de wijze waarop een restauratie dient uitgevoerd te

▼▼
In de toren van de
Onze-Lieve-
Vrouwekerk te
Deinze werd een
beiaard geïnstal-
leerd. De helft van
de kostprijs werd
ingezameld bij de
inwoners van de
stad en bij het
bedrijfsleven.

worden. Voor hen spelen de mediagevoeligheid en het naleven van het vooropgezet tijdschema en financieringsplan een veel belangrijkere rol.

Zoals reeds zijdelings werd aangestipt, kan dergelijke fondsenwerving zowel voor beschermde als voor niet beschermde objecten. Toch leert de ervaring dat vooral voor gebouwen of voorwerpen die wettelijk beschermd zijn, gemakkelijker middelen verzameld kunnen worden.

De werken aan niet-beschermde objecten betroffen in hoofdzaak ofwel de restauratie van neogotische kapellen of kerken of deze van niet beschermde orgels.

Tenslotte dient in het verlengde hiervan vermeld dat deze vorm van fondswerving eveneens kan toegepast worden voor de uitgave van boeken, de organisatie van tentoonstellingen, enz. Het spreekt evenwel voor zich dat in dergelijke gevallen er zorg voor gedragen moet worden de grens tussen mecenaat en sponsoring niet te overschrijden.

Opmerkelijk is eveneens de groeiende belangstelling vanuit wetenschappelijk hoek voor het fenomeen van de externe financiering van monumentenzorg. Zo werd dit thema de voorbije maanden door diverse personen gekozen als onderwerp voor een eindverhandeling (17). Ook vanuit het buitenland groeit de interesse voor de wijze waarop in Vlaanderen het mecenaat in de monumentenzorg georganiseerd wordt. Zo zou men in Nederland de oprichting van een vergelijkbare opvangstructuur overwegen (18). Ook de hogere overheid beseft meer en meer het belang van fiscale tegemoetkomingen, waarvan de toepassing van het systeem van de fiscaal aftrekbare giften er maar één uit een hele reeks van mogelijkheden is. Einde 1992 ratificeerde het Belgische Parlement eindelijk de Conventie van Granada, een overeenkomst inzake het behoud van het architectonisch erfgoed van Europa. In artikel 6 van deze Conventie verbindt de federale overheid er zich toe "zo nodig belastingsmaatregelen te nemen ten einde het behoud van dit erfgoed te bevorderen en het particuliere initiatief voor onderhoud en restauratie van dit erfgoed te stimuleren" (19). Door de toepassing van dit artikel kan de federale overheid, die bevoegd is voor de uitwerking van fiscale maatregelen, de monumentenzorg, die een gewestelijke aangelegenheid is, een duwtje in de rug geven.

Het mecenaat lijkt stilaan zijn plaats in de monumentenzorg herwonnen te hebben. Uit wat voorafgaat blijkt maar al te duidelijk dat mecenaat en overheidssubsidiëring twee vormen van financiering zijn, die elkaar niet in de weg staan. Integendeel, het nog

beter op elkaar afstemmen van beide mogelijkheden zou voor de monumentenzorg een extra duwtje in de rug betekenen.

DE STICHTING MONUMENTEN- EN LANDSCHAPSZORG v.z.w.

Ruim tien jaar geleden, in 1982, werd door een aantal ambtenaren van de Vlaamse Gemeenschap de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. opgericht (20). De oprichting van deze vereniging had een dubbel doel. Enerzijds wilde men op deze wijze een deel van het personeelsprobleem van de toenmalige Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg oplossen en anderzijds wilde men een autonome organisatie creëren waarmee activiteiten ten gunste van het bouwkundig erfgoed ontwikkeld zouden worden. Waar de eerste doelstelling omwille van tal van oorzaken niet kon gerealiseerd worden, kenden de activiteiten van de Stichting - vooral sinds 1985 - een sterke groei.

Momenteel is de Stichting op vier terreinen actief. In de eerste plaats geeft ze regelmatig publicaties uit, waarin het bouwkundig erfgoed centraal staat. Meest gekend zijn de wandelbrochures in de reeks "Langs Vlaamse Wegen", waarin telkens het patrimonium van een stad of gemeente op een bevattelijke wijze wordt toegelicht. Deze reeks telt momenteel reeds vijfendertig nummers en wordt jaarlijks uitgebreid.

Over de opvang van het mecenaat voor de monumentenzorg wordt in bijhorend artikel uitgebreid ingegaan. In het verlengde hiervan dient eveneens aangestipt dat in sommige uitzonderlijke gevallen de Stichting zelf het initiatief neemt om een restauratiedossier tot een goed einde te brengen. Zo nam de Stichting, omwille van de complexiteit van de financiering, de voormalige abdij van Hemiksem in erfpacht en treedt zij zelf op als bouwheer voor de restauratie. Als erfpachter voert zij momenteel eveneens restauratiewerken uit aan de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Predikherenkerk te Leuven. Daarnaast speelt de vereniging eveneens een rol in de oprichting en de uitbouw van de Monumentenwacht Vlaanderen v.z.w., voor wie een belangrijke preventieve opdracht binnen de monumentenzorg is weggelegd.

De Stichting is eveneens actief op het vlak van de animatie en de sensibilisatie. Zo organiseert zij jaarlijks in diverse Vlaamse steden en gemeenten monumentenwandelingen, is zij één van de partners in de

Stuurgroep Open Monumentendag, staat zij in voor de organisatie van of werkt zij mee aan studie-avonden en colloquia, enz.

Tenslotte vervult de Stichting eveneens een informatieve taak. Vele particulieren, verenigingen en openbare besturen wenden zich tot de vereniging op zoek naar informatie over hun patrimonium of over de wijze waarop dit beheerd dient te worden. Het verwerken van deze vragen en het eventuele doorverwijzen naar de juiste instelling of persoon is een niet onbelangrijke opdracht van de Stichting. Een belangrijke rol hierin speelt de winkel "Image", waar men niet alleen een uitgebreid aanbod van publicaties rond architectuur, monumentenzorg, enz. aantreft, maar die eveneens een belangrijke drempelverlagende functie heeft t.o.v. het brede publiek dat zich vragen stelt rond één of ander aspect van de monumentenzorg.

Enkele voorbeelden van projecten waarvoor bij de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w. een campagne voor fondswerving werd opgestart

In de loop van de voorbije tien jaar verleende de Stichting aan ongeveer 90 projecten haar medewerking. Een selectie hieruit:

Aarschot (Langdorp), orgel Sint-Pieterskerk

In de Sint-Pieterskerk van Langdorp bevindt zich een waardevol orgel van de hand van de Luikse orgelbouwer Willem Robustelly. Dit instrument uit 1781 was in de loop van de jaren stilaan verkommerd. Door het lokale bestuur werden met de steun van de Stichting de nodige middelen gezocht, om haar eigen aandeel in deze restauratie te kunnen bekostigen.

Antwerpen, schilderij Sint-Pauluskerk

Het doek "De aanbidding der herders" van de hand van een anonieme 17de-eeuwse meester, werd in opdracht van de Stichting gerestaureerd. De nodige middelen hiertoe werden door sympathisanten, die anoniem wensten te blijven, ter beschikking gesteld naar aanleiding van hun huwelijk.

Antwerpen, historische retabels

Naar aanleiding van de prestigieuze tentoonstelling "Antwerpse retabels" in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, werden meerdere historische retabels gerestaureerd. Een groot deel van de onkosten hiervoor kon via de Stichting gefinancierd

worden. Daarnaast verleende de Stichting eveneens logistieke steun bij de totstandkoming van deze tentoonstelling.

Dendermonde, Sint-Alexiusbegijnhof

Dit begijnhof werd kort na 1259 opgericht. Sinds 1288 werd het op zijn huidige plaats uitgebouwd. Het begijnhof telt in totaal 61 woningen, die veelal uit de 17de eeuw dateren. Nu worden deze woningen gerestaureerd. Hiervoor wordt een beroep gedaan op overheidstoelagen. Toch dient er door de "Vrienden van het Sint-Alexiusbegijnhof" nog in een fikse geldsom voorzien te worden, die met de hulp van de Stichting ingezameld wordt.

Grimbergen, boeken abdij

De Norbertijnenabdij van Grimbergen werd in de 12de eeuw gesticht. In de loop van haar bestaan verwierf de abdij tal van uiterst waardevolle boeken. Verschillende van deze boeken waren dringend aan restauratie toe. Gespreid over meerdere jaren en met de steun van zowel de "v.z.w. Vrienden van de abdij" als van de Stichting konden reeds enkele tientallen boeken hersteld worden.

Hasselt, 't Sweert

Eén van de belangrijkste monumenten in de provincie Limburg is ongetwijfeld 't Sweert in Hasselt, dat sedert 1713 tot op heden als apotheek fungeert. Enkele jaren geleden werd het gebouw volledig gerestaureerd. Bij de restauratie van het vakwerk speelde de Stichting een belangrijke rol.

Kortrijk, Sint-Elisabethbegijnhof

Dicht bij het centrum gelegen, is het Sint-Elisabethbegijnhof van Kortrijk een opvallend rustige oase in de stadsdrukte. In 1682 werd hier de Sint-Annahal gebouwd, die aanvankelijk dienst deed als ziekenzaal. Door het O.C.M.W. van Kortrijk, de huidige eigenaar van het begijnhof, werd deze zaal gerestaureerd en kreeg ze een nieuwe, culturele bestemming. Door het bedrijfsleven werd in belangrijke mate bijgedragen om dit mogelijk te maken.

Mechelen (Muizen), Hanswijckhoeve

De 17de-eeuwse Hanswijckhoeve werd halfweg de jaren tachtig volledig gerestaureerd. Toen reeds speelde de Stichting een rol bij het aantrekken van het mecenaat. Maar ook nu nog kunnen een deel van de telkens weerkerende onderhoudswerken dankzij de steun van de Stichting betaald worden.

Peer, beiaard Sint-Trudokerk

Na een lange voorbereiding werd in 1992 overgegaan tot het installeren van een beiaard in de toren

van de Sint-Trudokerk te Peer. In deze robuuste gotische toren werden 49 nieuwe klokken aangebracht en werden 3 oude klokken in de nieuwe beiaard geïncorporeerd. Waar het stadsbestuur zich voor de helft van de kostprijs geëngageerd had, diende het saldo door het lokale beiaardcomité in samenwerking met de Stichting bij de inwoners van de stad en bij bedrijven uit de omgeving gezocht te worden.

Westerlo, abdij van Tongerlo

De Norbertijnenabdij van Tongerlo werd in de 12de eeuw opgericht. In de loop van de eeuwen werden er tal van gebouwen opgericht, waarvan er nu velen hersteld moeten worden. De voorbije jaren werd met de steun van de Stichting al een uitgebreid restauratieprogramma doorgevoerd, waarbij vooral de daken van de verschillende gebouwen werden gerestaureerd. Om dit alles mogelijk te maken, hielp de Stichting eveneens bij de productie van een werffolder.

Voetnoten

- (1) voor de geschiedenis van de beveiliging van het Lam Gods, cfr. diverse artikels in "M&L, jg. V, nr. 4"
- (2) Kunstsponsoring. Kunst als ambassadeur voor het bedrijfsleven?
In: Kredietbank Weekberichten, jg. 47, nr. 9, 6 maart 1992, p. 1 - 6.
- (3) Artikel 104 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen luidt als volgt:
"Binnen de grenzen en onder de voorwaarden bepaald in artikelen 107 tot 125, worden van het totale netto-inkomen de volgende bestedingen afgetrokken, in zover zij in het belastbare tijdperk werkelijk zijn betaald:
3° giften in geld
a-c....
d. aan de culturele instellingen waarvan het invloedsgebied één van de gemeenschappen of het gehele land bestrijkt en die door de Koning erkend zijn bij een in Ministerraad overlegd besluit;"
- (4) Om erkend te kunnen te worden moet de vereniging actief zijn op één van de volgende domeinen:
- bescherming en luister van de taal
- aanmoediging van de vorming van navorsers
- schone kunsten met inbegrip van toneel en film
- cultureel patrimonium, musea en andere wetenschappelijk-culturele instellingen
- bibliotheken, discotheken en soortgelijke diensten
- radio-omroep en televisie
- jeugdbeleid
- permanente opvoeding en culturele animatie
- lichamelijke opvoeding, sport en openluchtlevens
- vrijetijdsbesteding en toerisme
- (5) Enkel de erkenning van de Koning Boudewijnstichting is niet aan deze periodiciteit gebonden en is in principe permanent.
- (6) De voorbeelden, cijfers en structuren die in de rest van het artikel vermeld worden, hebben steeds betrekking op de werking van de Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w.
Wie informatie wenst over de wijze waarop de Koning Boudewijnstichting haar werking rond fiscaal aftrekbare giften uitbouwt, kan hiervoor contact opnemen met Fonds Bouwkundig Erfgoed van de Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21 te 1000 Brussel (tel.: 02/511.18.40).

- (6bis) Artikel 107 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen.
- (6ter) Artikel 109 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen.
- (6quater) Artikel 200 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen.
- (7) Deze bedragen worden jaarlijks geïndexeerd (artikel 8 van de Hervormingswet van 7 december 1988) en bedroegen voor het aanslagjaar 1993 10.998.000 frank. Het maximum bedrag dat vennootschappen mogen schenken is evenwel niet geïndexeerd.
- (8) In dit bedrag zijn geen inkomsten begrepen die de Stichting ontving in uitvoering van het Besluit van de Vlaamse Executieve van 5 juni 1991, gewijzigd bij het Besluit van de Vlaamse Executieve van 4 december 1991 tot het instellen van een restauratiepremie. Voor een aantal werken die in opdracht van de Stichting werden uitgevoerd, werd deze restauratiepremie toegekend.
Evenmin zijn hierin de bedragen opgenomen die aan de Stichting werden overgemaakt door de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij van Antwerpen en door de Koning Boudewijnstichting voor de restauratie van de abdij van Hemiksem of van de stad Leuven voor de restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwen-Predikherenkerk te Leuven. Indien deze bedragen wel in rekening zouden genomen worden, betekent dit dat de Stichting in 1992 een bedrag van 59.374.842 frank ontving voor de uitvoering van werken.
- (9) Het Fonds Bouwkundig Erfgoed werd operationeel vanaf 9 juni 1988.
- (10) W. VANHAVERBEKE, Kunstsponsoring in Vlaanderen
In: Tijdschrift voor Economie en Management, dl. XXXIV, nr. 4, 1989.
- (11) Bedrijfsmecenaat: geven of investeren? Brussel, 1989, p. 26.
- (12) In "Recent Trends in Corporate Giving" (uitgave: Sponsart, p. 1) vindt men de resultaten van een vergelijkbaar onderzoek in de Verenigde Staten van Amerika
- (13) art. 49 van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen
Volgens het commentaar op de Inkomstenbelastingen 44/465 moeten uitgaven "kunnen bijdragen om de bloei van de zaak van de belastingplichtige te stimuleren doordat ze het bestaan ervan grotere ruchtbaarheid geven en haar activiteiten in een gunstig daglicht stellen bij het publiek".
- (14) cfr. eveneens "De fiscale aspecten van museumsponsoring"
In: Rechtskundig Weekblad, 1991-1992, nr. 41, p. 1422 - 1425.
- (15) E. GOEDLEVEN, Waarom monumenten sponsoren en geen voetbalploeg? gepubliceerd o.a. in: Sint-Paulus-info, 4e trimester 1991, p. 848 - 850.
- (16) Hiermee worden giften uit de rest van België en het buitenland bedoeld en projecten die niet onmiddellijk aan een vaste lokatie gebonden zijn.
- (17) zie o.a. het eindwerk van P. BALLEGEER, Sponsoring van monumentenzorg, Leuven, 1992.
- (18) B. MAKKEN, Stichting Monumentenzorg in de maak.
In: Sponsoring, jg. V, nr. 4 (april 1993), p. 22-23.
- (19) Conventie van Granada van 3 oktober 1985 - Overeenkomst inzake het behoud van het architectonisch erfgoed van Europa, artikel 6, 2° en 3°.
- (20) oprichtingsdatum: 28 april 1982 - statuten verschenen in de bijlagen van het Belgisch Staatsblad op 23 juli 1982.

Het 't Sweert te Hasselt werd enkele jaren geleden gerestaureerd (foto O. Pauwels)

Patrick Vissers is historicus en coördinator van de Stichting Monumenten en Landschappen, vzw.

HET PLAFOND VAN HET OOSTERLINGENHUIS TE BRUGGE

MARJAN BUYLE

De huidige toestand
van het eens zo
monumentale
Oosterlingenhuis
van 1481.
Het bovenste
gedeelte met hoek-
torens en torenspits
verdween na een
brand en een latere
verbouwing
(foto O. Pauwels)

In het begin van de 13de eeuw treft men al kooplieden uit Duitsland in Brugge aan. Deze *Oosterlingen* komen uit de hanzegebieden Keulen, Westfalen, Bremen, Hamburg en Lübeck. In 1478 verkrijgen ze de toelating om een ruim handelspand op te trekken aan het Krom Genthof, het zogenaamde *Oosterlingenhuis* van Brugge. In 1481 werd het beeld van keizer Frederik II aangebracht, waaruit men kan afleiden dat het gebouw voltooid was.

HET GEBOUW VAN DE DUITSE HANZE IN BRUGGE

Van dit indrukwekkend laatgotisch gebouw zijn talrijke iconografische afbeeldingen bewaard, zodat we ons van het oorspronkelijk uitzicht een nauwkeurig beeld kunnen vormen. Zowel afbeeldingen op tekeningen, schilderijen en prenten als beschrijvingen geven het *Oosterlingenhuis* vanuit diverse hoeken weer. Het was een monumentaal en sierlijk bouwwerk met gotisch maaswerk in de vensters en afgewerkt met elegante hoektorentjes en een torenspits met daarop het beeld van de toenmalige keizer Frederik III.

Volgens Luc Devlieghe, die het gebouw grondig bestudeerde (1), is de meest betrouwbare afbeelding te vinden in Sanderus' *Flandria Illustrata* uit 1641-1644. Op een 16de-eeuws schilderij met de *Septem admirationes civitatis brugensis* is het eveneens, zij het iets minder nauwgezet, terug te vinden.

Het bakstenen gebouw dat oorspronkelijk vijf traveeën en vier bouwlagen telde, kende slechts een korte bloeiperiode. In 1533 werden door de economische teruggang van Brugge als handelscentrum de activiteiten verplaatst naar een kantoor in Antwerpen en in 1582 luidde een brand van de toren het verval van dit majestatisch gebouw in. De toestand verergerde zodanig dat in de tweede helft van de 18de eeuw het bovenste gedeelte van het pand werd afgebroken en de rest ingrijpend verbouwd. Het huidig uitzicht wordt grotendeels bepaald door de laatste verbouwing van 1866 in neogotische stijl (2).

Het interieur

Gelukkig bleven enkele interieurelementen uit de late 15de eeuw bewaard uit het origineel bouwwerk. Naast de oorspronkelijke kelders is er nog een kleine overwelfde kamer op de gelijkvloerse verdieping bewaard. De moer- en kinderbalken stammen eveneens nog uit de gotische periode. Op de eerste verdieping vinden we vier balksleutels terug met afbeeldingen van de rijksadelaar. Volgens de beschrijving van Thomas Platter uit Basel in 1599 waren deze geel en zwart gepolychromeerd (3).

Op de eerste verdieping is bij de jongste renovatie van het gebouw een plafond zichtbaar geworden met een nagenoeg intacte decoratie. De drie moerbalken, die hun oorspronkelijke afwerking verloren, dragen ongeveer 25 kinderbalkjes waarop een interessante decoratie te zien is. Het betreft een plafondschildering in zogenaamd *persbrokaat*, uitgevoerd in blauw en goud. De zich steeds herhalende versiering bestaat uit een mengsel van krijt en lijm, een soort plamuur dus, dat in een gietvorm werd gegoten en aldus een reliëfversiering kreeg. Na droging werd deze reliëfmassa bedekt met een tinblad, zorgvuldig op de balken gelijmd en vervolgens gepolychromeerd: de ondergrond in azurietblauw en de reliëftekening in goudblad op een kleefgrond van mixtion. Deze omslachtige manier van decoreren gaf uiteraard een rijker effect dan het gewoon beschilderen van de balken of het opkleven van een decoratie in papier. Bij het middeleeuwse polychromeren van houtsculpturen treffen we deze techniek geregeld aan. Dit persbrokaat kan uitgevoerd worden met was of met de voornoemde krijt-lijm-plamuur.

Bij de recent uitgevoerde restauratiewerken aan het koor en transept van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen werden fragmenten van persbrokaat ter versiering van de muren teruggevonden (4). Ook in de Kapellekerk te Brussel werd dergelijk persbrokaat aangetroffen. Een monster

ANALYSE VAN EEN PERSBROKAAT

LUC MAES

Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrium

Een klein monstertje, afkomstig van een brokaat uit het *Oosterlingenhuis* te Brugge, werd ingebed en gepolijst. Deze dwarsdoorsnede werd met de microsonde geanalyseerd teneinde de aanwezige elementen te bepalen.

Volgende resultaten werden hierbij bekomen:

Glacis:

bevat korrels rijk aan koper (azuriet)
dikte tot 35 mikron;

Goudblad:

circa 1 mikron dik, bevat wat koper;

Mixtionlaag:

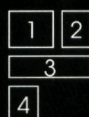
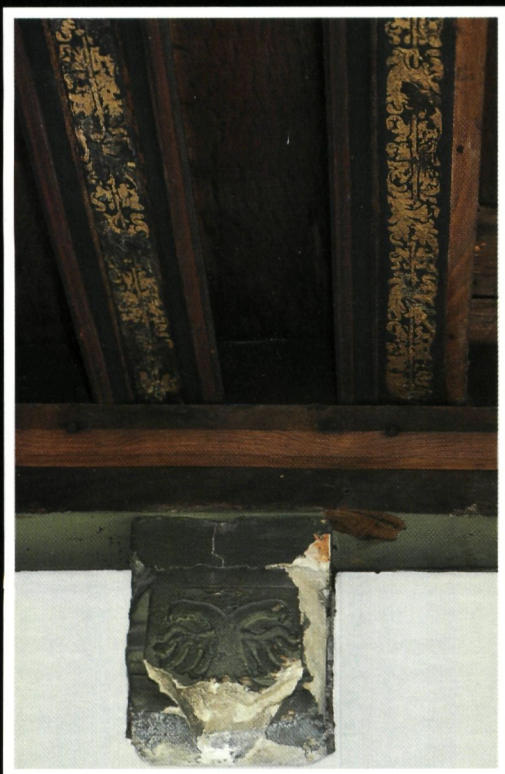
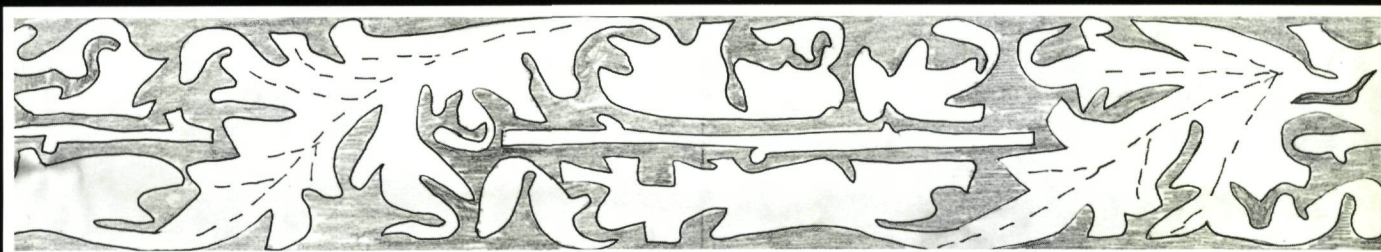
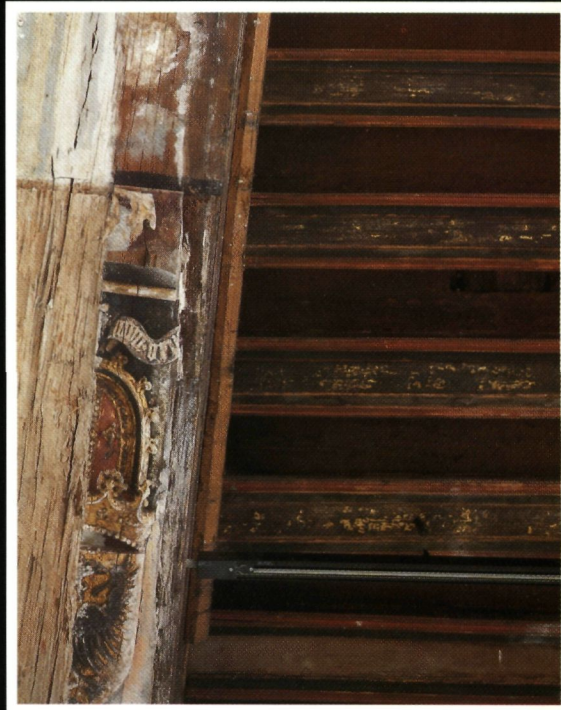
tot 50 mikron dik, bevat calcium, wat tin, aluminium en silicium;

Grijze laag tot 20 mikron dik, bevat bijna uitsluitend tin (tinblad);

Preparatielaag tot 300 mikron dik waarin we hoofdzakelijk calcium en zwavel terugvinden (gips en krijt), korrels rijk aan silicium (kwarts) en sporen van ijzer en aluminium;

In het laagje hieronder vinden we wat calcium en zwavel. Het zou hier om een organische laag kunnen gaan van ca. 15 mikron dikte

De onderste laag bevat calcium, zwavel, weinig silicium, aluminium, kalium en sporen ijzer. De detectie van koper gaf een negatief resultaat zodat azuriet of andere pigmenten met koper kunnen worden uitgesloten. Aluminium en silicium zouden op ultramarijn kunnen wijzen maar natrium kon ook niet worden aangetoond. De donkere (blauwe?) kleur zou dus moeten verklaard worden door de aanwezigheid van een kalium-aluminiumsilicaat (+ijzer?)

1. Algemeen zicht op de kamer op de eerste verdieping, met het gedecoreerde plafond (foto O. Pauwels)
2. Detail van de restanten van de balksleutel met voorstelling van de Duitse rijksadelaar (foto O. Pauwels)
3. Eén motief van het zich steeds herhalend patroon, dat 30 cm op 5,5 cm groot is. De bladeren zijn verguld, de achtergrond is met azurietblauw ingevuld.
4. Console met rijksadelaar en persbrokaatversiering op de kinderbalken, uitgevoerd in goudblad en azurietblauw (foto O. Pauwels)

ervan is thans in analyse op het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Omdat deze manier van decoreren bijzonder fragiel is en vaak door onwetendheid niet herkend wordt als zodanig, zijn waarschijnlijk zeer vele getuigen van persbrokaten versiering verloren gegaan. Het vrijleggen ervan is bijzonder moeilijk en tijdrovend.

DE CONSERVERING VAN DE PLAFONDDECORATIE

Deze laat-15de-eeuwse decoratie werd aangetroffen in een slechte toestand van bewaring. De verflagen en het goudblad schilferden af en de adhesie van de krijtlijm-preparatie op de balken liet eveneens te wensen over. Deze unieke plafondversiering werd behandeld door de conserveringsploeg van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen en nam één maand tijd in beslag (5). Het vooronderzoek en de analyse werden door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium uitgevoerd (6). Een kadertekst geeft de resultaten van het labo-onderzoek.

De conservering was uiterst delicaat. De polychromie werd gefixeerd met steurlijm in een oplossing van 8%. Dit fixeermiddel werd na verschillende proeven uitgekozen, onder andere in functie van het bewaren van het matte uitzicht van de beschildering. Deze lijm heeft slechts een beperkte kleefkracht en kan niet gebruikt worden wanneer er problemen met vochtigheid bestaan. Dit was gelukkig niet het geval.

De lijm moet opgewarmd worden in kleine hoeveelheden om het percentage van de oplossing altijd gelijk te houden en wordt met het penseel aangebracht onder elke loszittende schilfer verf of goud. Tijdens het afkoelingsproces, na ongeveer vijf minuten in dit specifieke geval, wordt de steurlijm gelatineus en op dit tijdstip kan de verfschilfer met zachte druk terug op zijn plaats gebracht worden.

Na de fixering werd het stof op en tussen de balken weggenomen en werden enkele kleine retouches uitgevoerd met aquarel, op plaatsen waar de witte preparatie zichtbaar geworden was.

Het plafond, als één van de getuigen van de prachtige interieurs van het voormalige *Oosterlingenhuis* en tevens als goed geconserveerd voorbeeld van een zeldzame decoratietechniek, kon door deze behandeling in eer hersteld worden.

VOETNOTEN

- (1) Devliegheer L., *De huizen te Brugge (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen)*, Tielt-Den Haag, 1986, deel 2-3, p. 180-187.
- (2) Delaey B., *Het Oosterlingenhuis te Brugge*, onuitg. verhandeling, 1984-85.
Br. Firmin, *Het Oosterlingenhuis te Brugge en zijn ontwerper Jan van de Poele*, Antwerpen, 1948.
- (3) Devliegheer L., *op.cit.*, p.186.
- (4) De Clercq L., *Het materieel-wetenschappelijk onderzoek ter plaatse*, in *M&L*, jg. 9, nr. 5, 1990, p. 27-28 (+ illustratie)
- (5) De werken werden uitgevoerd in januari 1988 door Marjan Buyle, Els Jacobs en Philippe Schurmans.
- (6) Het vooronderzoek werd uitgevoerd door Simonne Verfaillie, Pierik de Henau en Luc Maes van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.

Marjan Buyle is verantwoordelijk voor de conserveringsploeg van het Bestuur Monumenten en Landschappen.

SUMMARY

THE CHRISTIAEN BREWERY IN KOEKELARE

On the occasion of the 1993 Open Monuments' day, minister Sauwens attributed the award for the Flemish monument to the renovated former brewery "Christiaen", located in Koekelare in the West Flanders. It was a most appropriate tribute to all efforts made by the local council as well as to a successful renovation of an industrial-archaeological building.

The Christiaen brewery annex malt-house are right in the town centre of Koekelare. In the present condition it mainly dates from the 19th century. The brewery was in use until 1968; it had been decaying ever since. All moveables had been sold. Following a heavy polemic on the necessity of preservation, the dilapidated building was eventually acquired in 1984 by the council, with a view to establish therein a library and cultural centre. These plans have been carried out in an exemplary way: departing from the building's singularity and at the same time respecting the characteristics of these industrial-archaeological premises with its former functionality. Thus, not only has the building kept its outlook unaltered, but also did the designers succeed in preserving the original character throughout a drastic change of its destination.

FROM LUCCA TO BRUGES. A VOLTO SANTO IN THE "SPEELMANSKAPEL" *

Halfway the 19th century a remarkable wall painting was discovered in the Speelmannskapel in Bruges, depicting the Volto Santo from Lucca. This painting has now disappeared, still it is known from contemporary iconographical sources. By means of these sources, the painting could be dated back to around 1425/1430, shortly after the building of the chapel.

The wooden crucifix, which served as a model for this depiction can be found in Lucca (Italy) where the Volto Santo is worshipped. From Italy, the cult spread over Western Europe, among others via the trade.

The image of the Volto Santo as a crucified Christ with a beard and a long robe, was seen, at the end of the 14th century, as the image of a bearded, crucified woman by the name of Wilgefortis. The cult of the Holy Wilgefortis probably originated in the Southern Netherlands and was widely spread here. The fact that early 15th century an authentic Volto Santo is depicted in Bruges is unique for the Southern Netherlands; it indicates a direct influence from Italy. The trading nation of Lucca was established in Bruges. Partly because of the presence of trade symbols on the clothing of the donors (scales and coins), the foundation of the mural painting is attributed to the marchants from Lucca. The famous Rapondi family of traders from Lucca was also established in Bruges. Around 1410 they had a miniature with the donors made, which is closely linked to the wall painting in the Speelmannskapel in Bruges.

* Ministrel's Chapel

THE "HORTUS THENESIS"

From about 1890 on, Léon Van den Bossche, an ex-diplomat, elaborated in the gardens of a former monastery in the centre of Tienen a collection of mostly exotic plants that could compete with Belgium's foremost botanic gardens. According to an index published in 1893, the "Hortus Thenesis", as he called his garden, harboured no less than 1320 species or varieties of trees and shrubs, half of them hardy or semihardy, half of them mediterranean, subtropical and even some tropical species. In 1895 a second index mentions 2753 species, this time including herbaceous plants. From a third index published in 1900 it appears that, although some species have disappeared and not been replaced, their total number has increased with about 500. These are astonishing numbers for an area of barely 2.5 hectare. Van den Bossche, although an amateur, maintained a lively correspondence with leading botanists and arboriculturists such as Adolf Engler (Berlin), Charles Sprague Sargent (Arnold Arboretum), George Nicholson (Kew), James Herbert Veitch of the famous Veitch-nurseries, and Alwin Berger, the curator of Sir Thomas Hanbury's gardens of La Mortola at Ventimiglia (Italy). Moreover, the South-Africans Harry Bolus and Peter MacOwan and

the Australian Joseph Henry Maiden provided for a continuous stream of seeds, living plants and herbarium specimens. Last but not least, Van den Bossche could benefit from the assistance of Emile De Wildeman, afterwards (1912-1931) director of the National Botanic Garden at Brussels, and from the vast body of newly found material issuing from the African inlands, especially King Leopold's "Congo Free State", which was in full exploration at the time.

The present municipal park is but a faint reflection of the "Hortus Thenesis" as it was left by Van den Bossche at his death in 1911. Still, a dendrological inventory established in 1991 shows no less than 78 species or varieties of trees and shrubs, many of them rare, often represented by fine old specimens. Two of them are without doubt "monumental" and have been designated as such by the competent authorities: a *Ginkgo biloba* (stem girth 415 cm, one of Belgium's "champions") and a picturesque, reclining *Catalpa bignonioides*. Besides, there are several interesting species such as three different *Carya*, *Fagus grandifolia*, *Torreya californica*, *Quercus lusitanica*, *Betula ermanii*, *Acer opalus* etc. In the autumn of 1992, a reconstruction scheme set up by the municipality started with an emergency tree care operation and overall clean-up. This was followed by the planting of some interesting species of *Quercus* and *Tilia*. Without pretending to re-establish Van den Bossche's Hortus in all its glory, these measures (and those forthcoming) may revive some of its spirit.

SPONSORING MONUMENTS

The protection in 1984 of the Lamb of God in the St. Baafs cathedral in Ghent was a new start for sponsoring monument care in Flanders. Two institutions, being the king Baudouin foundation and the Historic buildings and landscapes trust have gained quite some experience in collecting sponsorship. The Trust for Monuments and Landscapes has gathered more than 150 million BF over the period between 1984-1992.

For business community patronage of monument care is very interesting. Image building and creating found relations fit perfectly in with the actual positive climate towards monuments. The durability and "quality", associated with monuments, reflect on the sponsor. Private circles are also very willing to contribute to the restoration of precious works. Private circles as well as business life need clearly defined projects, like the restoration of an organ, the painting of a façade, etc. It appears that often the "traditional", mostly protected monuments are being sponsored.

THE CEILING OF THE ORIENTAL HOUSE IN BRUGES

In Bruges, some remnants, dating 15th century, have been preserved of the monumental house of the German Hanse. This so-called Oriental House, completed in 1481, was originally a graceful building consisting of five bays and four storeys, the whole crowned with corner turrets and a steeple. Decay set in when the centre of trade moved from Bruges to Antwerp in 1533 and after a fire in 1582. The present outlook is mainly determined by the Neo-Gothic rebuilding in 1866.

Some interesting parts of the interior have been preserved, among these the decoration of the ceiling on the bridging joists in a large room on the first floor. This relief brocade was carried out in gold and azure. Analyses, carried out in the lab of the Royal Institute for the Art Heritage, have proven that the decoration consists of a mixture of chalk and glue, cast into mould. Once the relief decoration was dry, it was covered with tinfoil, glued onto the joists and consequently painted in polychrome.

This medieval decoration technique was also found on the walls of Our Lady's Cathedral in Antwerp as well as in the "Kapelle" church in Brussels. The technique was already known from medieval wood sculptures from the 15th and 16th century, but little attention had been paid to the use for decoration of architecture.

The treatment of the ceiling, carried out by the conservation team of the Administration of Monuments and Landscapes, consisted of fixation with sturgeon glue and consequently a delicate cleaning and some minor retouching with water colour.

P. NIJS N.V. ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 – 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 – 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

N.V. MODERN RENOVATION TECHNICS S.A.

GROUP
MONUMENT

STABILITEIT

- Technische studie - Berekeningen.
- Scheuringjekties van steen en beton.
- Consolidatie van muren.
- Plaatsen van chemische verankeringen.
- Plaatsen van trekkers-vijzeltechniek.
- Opvijzelen van konstrukties.
- Polymeerchemische restauratie van hout.

RENOVATIE - RESTAURATIE

- Droogleggen van muren.
- Reinigen van gevels.
- Verharden en waterwerend maken van natuur- en baksteen.
- Restauratie van natuursteen.
- Betonherstelling
- Zwambestrijding - Houtwormbestrijding.

SOUVERAINESTRAAT 38/42 - 9800 DEINZE - TEL. (09) 386 97 67 - FAX (09) 386 98 26

*Renovatie en restauratie van de
Koninklijke Nederlandse Schouwburg
te Gent.*

Roegiers NV

BURCHTSTRAAT 89
9150 KRUIBEKE
TEL.: 03/744 07 44

Restauratie 's Gravensteen Gent

Foto: Dirk Antrop, Gent

Ontwerp: Architectenbureau A. & S. - Gent

Studiebureau: Meyns-Provoost - Ledeberg

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

EEN PRACHTIG KUNSTBOEK OVER RUBENS

EEN IDEAAL EINDEJAARSGESCHENK

BESTELADRES

Bestuur Monumenten &
Landschappen
Pers & Voorlichting
Zandstraat 3
1000 Brussel

tel. (02) 209 27 37
fax (02) 209 27 05
Rekeningnr. 470-0278201-29

- Prijs: 2.250 Fr.
- Bij bestelling van 5 exemplaren krijgt U 10% korting
- Franstalige versie is beschikbaar

Vanaf 1978 werd er gewerkt aan de restauratie van de kruisoprichting van Pieter Paul Rubens. Zoals bij een wetenschappelijke restauratie past, boog een multidisciplinaire ploeg van specialisten zich over de triptiek: restaurateurs, kunsthistorici, laboratoriumtechnici, fotografen. Het zijn deze mensen, die door een dagelijks contact dit kunstwerk door en door kennen en die dit boek schreven.

Restauratie "Alden Biesen" te Spouwen Rijkhoven

N.V. VANDEKERCKHOVE

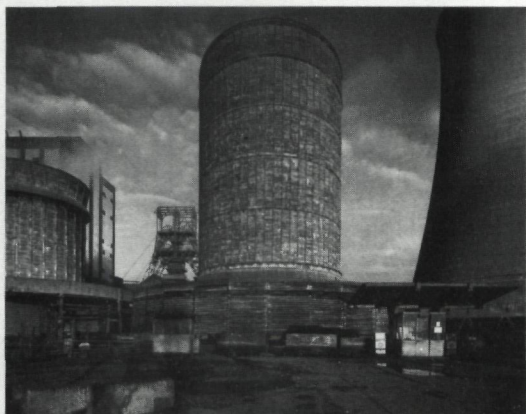
Herstelling monumenten en openbare werken

OOSTROZEBEKESTRAAT 54
INGELMUNSTER 8770
tel. (051) 30 22 41
fax. (051) 30 22 37

GROUP
MONUMENT

Het standaardwerk over industriële archeologie in Vlaanderen!

VAN INDUSTRIE TOT ERFGOED

PAUL BERCKMANS
GEORGES CHARLIER
LUC DAELS & ANTOON VERHOEVE
JO DE SCHEPPER

Technische gegevens :

- fotografie : G. Charlier
- vormgeving : A. Beullens
- produktie : L. Tack
- formaat : 33 cm × 25 cm
- 168 blz. met 100 illustraties in kleur en bichromie
- druk : Die Keure N.V.
- co-editie : Bestuur voor Monumenten en Landschappen en Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w.

Inhoud :

- essay's door L. Daels & A. Verhoeve, P. Berckmans en J. De Schepper
 - fotoreeks door G. Charlier
 - tijdstabellen
 - bibliografie

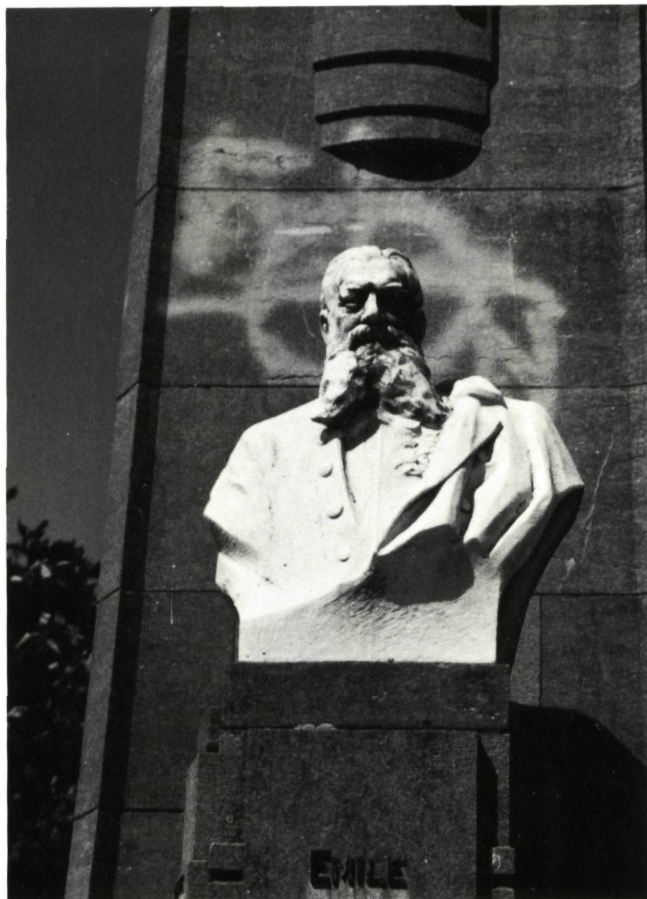
Kostprijs:

1.750 fr. (verzendingskosten inbegrepen)
storten op rekeningnummer : 470-0278201-29

Verkrijgbaar bij :

Bestuur Monumenten en Landschappen
Zandstraat 3
1000 Brussel
Tel. (02) 209 27 37

Bij aankoop : gratis stel prentkaarten over industriële archeologie!

Toestand vóór restauratie

Toestand na restauratie

Droogreiniging: Procédé Peeling

EEN GAMMA PRODUCTEN VOOR RESTAURATIEWERKEN EN VOCHTIGHEIDSPROBLEMEN Tien jaar waarborg

- WATERBESTENDIGE STEENBESCHERMING
- DROOGMAKEN VAN MUREN TEGEN OPSTIJGEND VOCHT
- VERSTEVIGING VAN STENEN, BAKSTENEN, ENZ...
- CHEMISCHE GEVELREINIGING, ENZ...

Fabrikatie: REMA Chemicals N.V.

EXHYDRO® : goedkeuring - **BUTGB**
- **ATG/H606**

EXHYDRO® INJ. : - door inj. diffusie

REMAFIX® : - **K.I.K 2L/13/87/3780**
(rapport)

REMAL : - volledig gamma

Verdeler voor Vlaanderen:

Themco bvba

Iepersestraat 95
8560 WEVELGEM-MOORSELE
Tel. (056) 42 35 20 - Fax (056) 42 37 46

**NAAST MONUMENTEN HOUDEN WE
OOK EEN TRADITIE IN STAND
V A K M A N S C H A P**

Stadhuis ANTWERPEN

VAN AMSTELSTRAAT 63
2100 ANTWERPEN
TEL. 03/325.03.83
TELEFAX 03/325.68.66

GASSTRAAT 11A
9160 LOKEREN
TEL. (09) 348 12 17
TELEFAX (09) 348 96 61

GILBERTUSSTRAAT 32
1090 BRUSSEL
TEL. 02/772.15.85